

ÉRTEKEZÉSEK

A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS STATISZTIKA KÖRÉBŐL

A NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI

HELLER FARKAS és KOVÁCS ALAJOS
A BIZOTTSÁG ELNÖKE A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

ÚJ SOROZAT. — I. KÖTET.

A FÖLD JÖVEDELMEZŐSÉGE

IRTA

NAVRATIL ÁKOS

LEV. TAG.

*Felolvasta a M. T. Akadémia II. osztályának
1934. december 3-án tartott ülésén.*

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935.

ÉRTEKEZÉSEK

A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS STATISZTIKA KÖRÉBŐL

A NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

HELLER FARKAS és KOVÁCS ALAJOS

A BIZOTTSÁG ELNÖKE

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

ÚJ SOROZAT

I. KÖTET

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1935.

NYELVÉRTÉK

NYELVÉRTÉK

NYELVÉRTÉK

NYELVÉRTÉK

NYELVÉRTÉK

NYELVÉRTÉK

NYELVÉRTÉK

NYELVÉRTÉK

FŐBIZOMÁNYOS: KÓKAI LAJOS, BUDAPEST

KERTÉSZ-NYOMDA, KARCAG.

A FÖLD JÖVEDELMEZŐSÉGE

IRTA
NAVRATIL ÁKOS
LEV. TAG

FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK
1934. DECEMBER 3-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉN.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935

Tartalom

- I. Rendesen a gyakorlati életben felmerült gazdasági kérdések készítetik a közgazdaságtani elmélet művelőit gondolkozásra. — A földdel kapcsolatos kérdések mindig aktuálisak. — Ezek közt is nagyon fontos és mindig időszerű az a kérdés, hogy minő a földjővedelem irányzata a társadalmi fejlődés során. — Helyes mezőgazdasági és általában földpolitika csak úgy űzhető, ha tisztán látunk ebben a kérdésben. — Vannak, akik a földjővedelem állandó voltában bíznak, sőt emelkedő irányzatában is hisznek. — De sokan éppen az ellenkezőről vannak meggyőződve. — Kinek van igaza? 7
- II. Mi a véleménye ebben a kérdésben a közönséges józaneszű embernek. — Az újabb elmélet bizonyos irányainak álláspontja ebben a kérdésben. — Miként magyarázta a klasszikus angol közgazdaságtan a földjővedelem irányzatát. — Ricardo és társainak munkája e téren. — Malthus segítsége ebben a munkában és a földjővedelem emelkedő irányzatáról szóló tanítás kiinduló pontjai. — Statisztikai tábla a népesség szaporodásáról és ennek magyarázata: — A gabonaneműek áralakulása évszázadokon keresztül. — Th. Tooke, J. E. Thorold Rogers, G. vicomte d'Avenel és Földes Béla munkái. — Mi az oka annak, hogy a gazdaságtörténészek nem igen veszik észre a földjővedelem emelkedő irányzatát. — Mennyiben akadályozza a pénzérték változása a földjővedelem irányzatának pontos megfigyelését. — Statisztikai táblázatok a szemes termények, különösen a búza árának alakulásáról Franciaországban és Angliában évszázadokon keresztül. 13
- III. A mezőgazdasági technika fejlődésére érv gyanánt szoktak hivatkozni annak bizonyosságául, hogy a földjővedelem irányzata nem lehet emelkedő. — E téves gondolat cáfolata.
A szociálpolitikai iskola és a magángazdasági szemlélet harca a közgazdaságtanban. — A magángazdasági szemlélet egyúttal mindig csak rövid időközökre tekintő szemlélet is. — Sem a magángazdasági szemlélet, sem a csak rövid időközöket tekintő felfogás nem veheti észre a földjővedelem emelkedő irányzatát. — Ennek a szemléletnek a földjővedelem alakulásával összefüggő gazdaságpolitikai ítéletei tehát csak tévesek lehetnek.
A határtermelékenységi iskola sem látja helyesen a problémát. — A csökkenő hozadékképesség törvényének általánosításával ez az iskola tévedést tanít. — A föld és a gép, bár

mindkettőben van természeti elem, mint termelőtényező nem vonható egy hozadéki törvény alá. — A mezőgazdaság és az ipar jövedelmezőségének különböző természete.

A határtermelőkenységi iskola és általában a régebbi amerikai közgazdaságtan gazdaságpolitikai célkitűzései, például, a földjövedelem magyarázatánál. — Miért vesztett talajt ez az iskola az újabb institúciós iskolával szemben. — Az „átmeneti költségek” törvénye és a „necessity of rent.”

A földjövedelem magyarázata egyszerű árjelenség gyanánt. — E felfogás szerint a felfogás egyenlő a haszonbérrel. — E téves felfogás bírálata. 3F

- IV. A gyakorlat ellenvetései a földjövedelem emelkedő irányzatáról szóló tanítással szemben. — A mostani búzaárak, mint főérv. — E tévedés bírálata.

A gyakorlati élet második érve: a mezőgazdaság jövedelmezőségének csökkenése. — A zavart ismét a magángazdasági álláspont okozza. — A gazdasági politikusnak nem csupán azt kell meglátnia, ami most történik, hanem azt is figyelembe kell vennie, ami majd történni fog. — A hosszú időre szóló szemlélet, mint a közgazdasági politikus egyedül helyes álláspontja. — A földjövedelem emelkedő irányzatát csak a hosszú időre tekintő szemlélet mutatja meg. — És csak a földjövedelem emelkedő irányzata igazolhatja az állami beavatkozást a földjövedelem fokozására szükség esetén. — A földjövedelem emelkedő irányzata és az adópolitika.

A gyakorlat harmadik ellenvetése: A földjövedelem már csak azért sem lehet emelkedő irányzatú, mert hiszen a köztulajdoni rend egészen meg is szüntetheti a föld jövedelmezőségét. — E felfogás bírálata. — Egyáltalán nem valószínű, hogy a szocializmus, ha uralomra jutna, könnyebben és előbb államosítaná a földet, mint az ipari és a kereskedelmi tulajdont. — A földreform, mely okosan telepít, tulajdonképpen a magántulajdon eszméjét fejleszti, mert kiterjeszti a magántulajdont. — A kommunizmus nem létesít kis birtokokat, hanem nagy állami mezőgazdasági üzemeket alkot. . . . .

A gyakorlat negyedik ellenvetése: ha igaz, hogy a földjövedelem irányzata emelkedő, akkor az életnek folyton drágulnia kell. De mi lesz ebben az esetben a fogyasztóval, különösen a munkással? — Felelet erre az aggodalomra. — A „párhuzamossági” és az „ellentétességi” elméletek 48

- V. Eredmények. — Elméleti eredmény: Ricardo nem ellensége a földtulajdonosnak és a mezőgazdának. — Ricardo mint elméleti közgazda és mint megértő földbirtokos. — Végző álláspontja a gabonavámok kérdésében 62

Gyakorlati eredmény: minden gazdaságpolitikai intézkedés téves, mely odahat, hogy az elhelyezkedést kereső tőke rettegve forduljon el a földvagyontól, illetve a mezőgazdaságtól.

I.

A közgazdaságtan fejlődését elsősorban magának a gazdasági életnek az alakulása irányítja. A tudomány csak gazdasági szempontból egészen nyugodt menetű időkből sorakoztathatja maga elé rendszeres egymásutánban az elmélet kérdéseit. Mikor azonban az emberiség életének hajója hullámossabb vizeken jár, — és a gazdasági élet tengerén ritka a szélcsendes idő, — az elmélet nem válogathat a problémákban. Ilyenkor a gyakorlati élet maga veti fel a kérdéseket, melyekkel az elméletnek aztán, akarva-nem akarva, foglalkoznia kell. Ez is egyik oka a különböző részek aránytalan fejlettségének, illetve fejletlenségének a közgazdaságtan rendszerében.¹

¹ Mindezt a közgazdaságtan kérdéseinek egész sora bizonyítja, ha azt nézzük, hogy mikor kezdett a tudomány velük foglalkozni. Csak egy-két példát említek. Így a legmélyebb gyökerű pénzértékmagyarázatot, a mennyiségi elméletet, az Amerika felfedezése utáni idők gyors nemesércszaporulatának, ennek az első nagy inflációnak és annak a drágaságnak köszönjük, mely a pénzmennyiség hirtelen megszorodása nyomában akkoriban Európa-szerte, de főleg a kontinens nyugati részein mutatkozott. Viszont a mögött a pénzértékmagyarázat mögött, mely a pénz értékét a nemesfémek termelői költségéből magyarázza, — a XIX. század közepének angol közgazdaságtana tanítja ezt a pénzértékmagyarázatot, és természetesen, az angoloktól tanult Marxnak is ez az álláspontja, — nem nehéz hatóok gyanánt azt a dús aranytermelést észrevenni, mely a múlt század ötvenes éveiben Kaliforniában és Ausztráliában indult meg. Éppen így bizonyos, hogy anélkül a gabonavám-politika nélkül, melyet Anglia a napoleoni háború utáni időben volt kénytelen folytatni, nem jött volna létre az angol klasszikus iskola földjára-déktana. Bizonyos, hogy a telekjáradék kérdésével kapcsolatos magyarázatokat a városoknak az a gyors fejlődése keltette életre, mely a XIX. század második felében különösen Észak-Amerikában volt tapasztalható. Hogy aztán e kérdés közelebbi tanulmányozására egyes európai nagy városok rohamos fejlődése az említett század harmadik harmadában is erősen ösztönzött, magától értetődik. És éppen így bizonyos, hogy a most már, reméljük, múlóban levő világválságnak mindenesetre nagy része van abban, hogy a közgazdaságtan mostanában oly szívesen veti magát a gazdasági élet hullámmozgásainak, a konjunktúra-alakulásnak, a vizsgálatára. A példákat folytathatnám. De ennyi is elég állításunk igazolására.

Az ekként időszerűvé vált és éppen felmerülésük idején így vagy úgy megoldott kérdéseket a világ forgása azután később megint többször is előránthatja, amikor a kérdéseknek újabb taglalásával együtt a régebbi megoldások és magyarázatok is bírálat alá kerülhetnek. Ilyen régi, de ma megint időszerűvé vált és sokat tárgyalt kérdés a föld jövedelmezősége.

Ennek a kérdésnek több ága van. És ennek megfelelően a cím mögött is, mely e tanulmány tárgyát jelzi, többféle értelem rejtezik. A föld jövedelmezőségét említve, szó lehet például arról, hogy miként nyújt a föld különböző jövedelmezőséget aszerint, amint termőképessége vagy fekvése különböző. De szó lehet e címen arról is, hogy a mezőgazdasági termékek ára, melytől a föld jövedelmezősége mindenesetre függ, hogy alakul. Sőt, a földtulajdonról, e tulajdon mikénti megosztásáról is lehetne beszélni, mikor a föld jövedelmezőségét említjük. Amiről azonban a következőkben szó lesz, úgy nézem, mind ezen értelmezéseknél fontosabb, mert egy örökké időszerű kérdésre irányítja a figyelmet. Azt szeretném vizsgálni, hogy miként alakul a földből eredő jövedelem az idők hosszú folyását tekintve, magától, szabadon, minden állami és egyéb beavatkozástól mentesen, vagyis hogy milyen a földből eredő jövedelem természetes irányzata.

Különösen mezőgazdasági termelőlehetőségekkel bővebben megáldott országokban függ a gazdasági politika helyes megalapozása igen nagy mértékben attól, hogy tudunk-e erre a kérdésre egyáltalán válaszolni, és ha igen, hogy mi rá a helyes felelet. Én lehetségesnek tartom a választ, és ilyent a magam részéről a következőkben lehetőleg határozott formában adni is igyekszem. Azt hiszem, hogy ez a válasz helyes, és éppen azért arra is alkalmasnak tartom, hogy céltűzőül szolgáljon egy egészséges irányú, követendő mezőgazdasági politika számára. De ha erre alkalmas, úgy alkalmas természetesen arra is, hogy igazoljon olyan mezőgazdasági vagy egyáltalán a föld dolgait intéző politikát, mely ezeken a megállapításokon vagy legalább is ezekhez közel álló elgondolásokon fölépülve, esetleg már hozott létre rendelkezéseket. A magyar közgazdasági politika a földdel összefüggő, ennek a jövedelmezőségéhez kapcsolódó, főleg a mezőgazdaságot érdeklő nagyfontosságú kérdésekben a háború óta már többször volt kénytelen

határozottan állást foglalni. Most legújabbán is ebbe a tárgykörbe vágó nehéz kérdések megoldása előtt áll. Nem ártana, ha különösen ebből az alkalomból alaposabban vennék bírálat alá mindazt, amit nálunk az utolsó két évtizedben mezőgazdaságpolitikai téren megvalósítottak. Alaposabban, és nemcsak úgy, amint ez különben rendesen történni szokott. Mert, bizony rendesen az embereket mostanság is csak a ma szempontjai irányítják és legtöbbször csak a saját magángazdasági érdekeik vezetik, mikor a föld dolgairól és az ezzel összefüggő mezőgazdasági kérdésekről beszélnek. Ezzel szemben az alaposabb bírálat, amelyet éppen óhajtanék, igen jelentős mértékben volna segítségünkre azon irányelvek megállapításánál, melyek a közeli jövő mezőgazdaság- és egyáltalán földpolitikai feladatainak a megoldásához szükségesek. És hasonlóképpen segítségünkre volna az ilyen alaposabb bírálat a konkrét feladatok kitűzésénél is. Mondandóimmal azt szeretném elérni, hogy az, aki ezt a pár lapot elolvassa, könnyebben találja meg egy ilyen tárgyilagossá, helyes bírálathoz a kiinduló alapot. És ezt egyformán vonatkoztatom mindazokra, akik a föld, a mezőgazdaság dolgaival foglalkoznak. Vonatkoztatom tehát azokra is, akiknek éppen az a kenyerük, hogy szaktudásukkal intézzék a föld-, illetve a mezőgazdasági politikát. De vonatkoztatom azokra is, akik ezekben a kérdésekben magángazdaságilag vannak érdekelve, szóval, akik szenvedő alanyai a mezőgazdasági politikának. Vonatkoztatom tehát egyformán úgy az irányítókra, mint az irányítottakra.

*

Kiindulásul tárgyunkra vonatkozó, egymásnak ellentmondó, részben eléggé ismert tényeket említek. Ha ezeket szembeállítom egymással, anyagunknak mindjárt a kellős közepébe kerülünk bele. Azonkívül ez a szembeállítás témánknak a kényes voltára is eléggé rávilágít.

A tények egyik csoportja itt következik.

Közismert dolog, hogy az állandó jellegű, különösen a régi időkből eredő alapítványok vagyona földbirtok. Ezeknek az alapítványoknak éppen az biztosít maradó életet, hogy földben fekvő vagyonuk van. Ezzel szemben azok az alapítványok, amelyeknek a vagyona, tehát gazdasági erejük forrása, pénz vagy értékpapír, a pénz elértéktelenedése következtében

megsemmisülhetnek. Jól ismert tény, hogy aki ma állandó jellegű alapítványt akar létesíteni, éppen úgy földbirtokot ad, mint ahogy annak idején régi királyaink földbirtokokat adományoztak a vallásügyi és oktatásügyi szolgálatokat teljesítő egyháznak, vagy ahogy például Mária Terézia királyunk földbirtokot adományozott a pesti egyetemnek.¹ Éppen így közismert tény, hogy a

¹ Szembeállítottuk itt a földjövedelemmel rendelkező alapítványokat azokkal az alapítványokkal, amelyek vagyonukat, mert ez pénzből vagy értékpapírokból áll, könnyebben veszíthetik el. De vajjon nem feledkeztünk-e meg e szembeállítás alkalmával azokról az alapítványokról, amelyeknek a vagyona nagy ipari vállalatok részvényeiből áll? Ez a kérdés annál könnyebben merülhet fel, mert a mi tudományos életünkben is szerepet játszanak az amerikai Carnegie- és Rockefeller-alapítványok, melyek közül az elsőnek a vagyona a nagy acéltrust, a másodiké pedig a Standard Oil Company, egy az egész világra kiterjedő üzletkörrel bíró kőolajvállalat részvényeiből áll. Azt kérdezhetné valaki, hogy vajjon az ilyen alapítványok nem kelnek-e versenyre a föld-alapítványokkal jövedelmezőségük állandósága tekintetében. Vitán felül áll, hogy az ilyen „ipari alapítványok,” — így nevezhetnők őket, — de különösen az éppen említett amerikaiak, nagyon jól meg vannak alapozva. Értékük állandósága tekintetében azonban mégsem versenyezhetnek a föld-alapítványokkal. A mondott amerikai alapítványok mindenestre igen jó, mégpedig hosszú időre előretekintve is igen jónak mondható ipari vállalatokra támaszkodnak. De azért még az ilyen kitűnően megalapozott ipari vállalat jövedelmezősége sem olyan biztos az idő hosszú folyását tekintve, mint aminő a földből eredő jövedelem. Ezt nem kell különösebben bizonyítani. A legjobb ipari vállalat is megszűnhetik, míg a földvagyon gazdát ugyan cserélhet, de meg nem szűnik létezni. A két amerikai alapítvány viszonylagos anyagi helyzete különben azt is jól mutatja, hogy az ipari jövedelmezőség mennyire ingadozó, mennyire alá van vetve a konjunktura hullámváltozásainak. A Carnegie-alapítvány a nehéz ipar pangása következtében erősebben megérezte a válság pusztító hatását, mint a Rockefeller-alapítvány. Jövedelmei ma vékonyan csurognak a „prosperity” idején mutatkozott bőséghez képest. A Rockefeller-alapítvány vagyona jobban ellent tudott állni a válság jövedelmet csökkentő erejének. Talán nem csodálunk, ha a Rockefeller-alapítvány vagyonának ezt az értékállóbb voltát az alapjául szolgáló bányatermék, a kőolaj, „földszerűségének” tulajdonítjuk. Ez más szóval azt akarja mondani, hogy petróleumra mindig és állandóan inkább van szükségünk az embereknek, mint vas- és acélgyártmányokra. Az említett földszerűség okozza azt is, hogy például a szénrészvények mindig biztosabbak, mint a vasipariak. Természetesen, a földjövedelem sincs mentesítve a válság okozta ingadozások alól. Sőt! De a mezőgazdasági válságok, ha legtöbbször mélyebbek és hosszabb ideig tartók is, mégsem oly gyakoriak, mint az ipariak. — Célszerű itt még rámutatni arra, hogy a földből eredő jövedelem nem jelent egyet az ingatlan vagyonból eredő jövedelemmel. Van ugyanis másféte-

nagybirtokot régebben azért kötötték meg hitbizományilag, vagy hogy a parasztbirtokot ma azért iparkodnak megkötni törzsöröklés útján, hogy ezekkel a megkötésekkel, illetve rajtuk keresztül a föld állandó jövedelmet nyújtó erejével az előbbi esetben egy főúri család, az utóbbiban a parasztsztyály fennmaradását anyagilag biztosítsák. Azt is jól tudjuk, hogy a vagyont szerzett iparos vagy kereskedő, de sőt a honorácior is, ott, ahol ezt teheti, szívesen vásárol földet, mégpedig nemcsak azért, mert részese akar lenni annak a társadalmi előnynek, melyet különösen régi országokban a földbirtokkal való rendelkezés nyújt, — a föld, tudvalevőleg, „nemesít“, — hanem egészen bizonyosan azért is, mert a föld vásárlásával a „biztos, ami biztos“ jó üzleti elve szerint iparkodik eljárni családjának a jövője érdekében.

Ezekkel a közismert tényekkel a tényeknek egy másik, ezeknek ellentmondó sorát állítom szembe, mely ha talán nem is annyira közismert, de éppen úgy színvalóság.

Ezek a tények pedig a következők.

Hosszabban tartó alacsony gabonaár idején, tehát amikor a földjövedelem kedvezőtlenül alakul, mindig akadnak, akik menekülnek a földtől. Nem azokat értem itt, akik ilyenkor esetleges adósságaik terhe miatt kénytelenek megválni földbirtokuktól, hanem azokat, akik, mint ők maguk mondani szokták, „nem bíznak a földben“. Mellesleg mondvá, érdekes, hogy ilyenkor mindig akadnak olyanok, akik az ekként eladóvá tett földeket megvásárolják. Ezek valószínűleg tudják, hogy mért járnak így el. Vagy nézzünk egy másik idevágó esetet. Tavaly ősszel, a fölöttébb alacsony búzaár idején történt, hogy egy

ingatlan vagyon is, nemcsak a mezőgazdasági földbirtokban fekvő. Ilyen különösen a házvagyon. Minél kevesebb a házvagyonban a föld értéke, és minél több a beépített tőkéé, annál kevésbbé igazodik a házvagyon sorsa a földből álló vagyonoké szerint, és megfordítva. Ugyanez áll, magától értetődik, a házvagyonból eredő jövedelem természetére nézve is. De ha a ház, melynek a vagyonértékében a beépített telek eredeti földértékével szemben túlnyomó az épület értéke, olyan helyen fekszik, mely helyzeti előnybe kerül, akkor az ilyen házvagyon sorsában is döntő szerep jut a földnek, a földszerűségnek. Ebben az esetben azonban nem bányaterméket nyújtó képességénél, sem termőerejénél, hanem annál fogva kezd a föld szerepet játszani, hogy mindenféle cselekményünkhöz földi alapra, „helyzetre“ van szükségünk.

ismerősöm, mikor beszélgetés közben egy nagyobb földvagyon került szóba, mely öröklés útján éppen akkor cserélt gazdát, azt vetette oda, hogy az örökös ezt a földbirtokot, mint kevéssé jövedelmezőt, hihetőleg minél előbb el fogja adni. Megjegyzem, hogy ez az ismerősöm különben, a maga kis háza táján, gazdasági természetű dolgokban meglehetősen jó érzéket tanúsító úriember. Még érdekesebb és még jellemzőbb arra a felfogásra, mely a földben mint jövedelemforrásban nem bízik, a következő eset. Nem sokkal azelőtt, hogy az utóbb említett beszélgetés folyt, egy társaságban, melyben nagyiparunk képviselőin kívül főleg ipari érdekeltségű gazdasági politikusok voltak jelen, egy vita alkalmából, mely akörül folyt, hogy magas védővámokkal dolgozó iparfejlesztésünkkel nem lövünk-e túl a célon, tekintélyes oldalról azt állították, hogy a földvagyonnak immár nálunk is véglegesen befellegzett, és hogy komolyan arra már senki sem gondolhat, hogy befektetésül földet vásároljon. Valószínű, hogy azt, aki ezt a kijelentést tette volt, nézetében bizonyos, akkoriban már erősen hangoztatott újabb földbirtokpolitikai reformtervek előrevetett árnyéka is befolyásolta. Tény azonban, hogy a kijelentés sokkal inkább a földjövedelem közvelen elapadására célozva történt, amint-hogy az is bizonyos, hogy a megállapítást a társaságban jelen volt ipari érdekeltségű és iparpártoló urak erős helyesléssel fogadták.

Kinek van mármost igaza ?

Azoknak a régi uralkodóknak-e, akik földbirtokban tették alapítványaikat és velük egyetértésben azoknak az új bankároknak, akik sikeres életpályájuk vége felé szívesen öltik magukra a mezőgazda bőrbekecsét, avagy annak az ismerősömnek, aki a kevéssé jövedelmező földnek eladását tartotta célszerűnek és vele együtt azoknak az iparilag érdekelt uraknak, akikről legutóbb szóltam ?

Ezzel a kérdéssel nagyonis érdemes foglalkozni. Mert ha az utóbbi nézet a helyes és a földhöz ragaszkodó, konzervatívabb hajlandóságú ember téved, akkor az az állami beavatkozás is kárba vesztett fáradság, elhibázott, rossz, a közönség érdekét nem szolgáló gazdasági politika, amely a mezőgazdaságot átmeneti bajaiban segíteni, támogatni hajlandó. Ha igaz az, hogy a föld mint termelő- és mint jövedelmet biztosító ténye-

zō már eljátszotta a maga szerepét, akkor a földdel dolgozó termelőággal sem szabad tulajdonképpen törődni, de különösen nem szabad azt bajaiban a közösségnek, tehát a többi termelőágnak a költségén is, istápolni. Mert nyomorékokat, olyanokat, akik maguktól életképtelenek, mesterségesen életben tartani és felnevelni, semmiféle gazdasági politikának sem lehet feladata.

II.

Ha erre az előző pont végén felvetett kérdésre egy közepes értelemmel bíró olyan embertől kérnénk feleletet, aki különösebb gazdasági képzettséggel nem bír, és amint mondani szokták, csak a maga józan esze után indul és aki egyik termelőág irányában sincs magángazdaságilag, más szóval, saját helyzeténél, gazdasági körülményeinél fogva különösebben érdekelve, úgy ez az egyszerű ember, azt hiszem, azoknak a pártjára állna, akik a föld értékállandóságában és vagyontartó képességében bízva cselekszenek. Azokról pedig, akik az ellenkező álláspontot képviselik, ez a mi emberünk valószínűleg azt fogja mondani, hogy vagy pillanatnyi hatás alatt ítélnék anélkül, hogy a dolgot végig gondolnák, vagy pedig, hogy egyoldalú érdekük, mely a mezőgazdasággal szemben az iparhoz kapcsolja őket, homályosítja el a látókörüket. Az előbbieket azok, akiknek bizalma, — így mondtuk, — „megrendült a földben”. De közéjük sorolható az az ismerősöm is, aki a kevésbé jövedelmező öröklött földbirtokot eladatná. Az utóbbi álláspont híveit mi szintén ismerjük. Mindebben a mi emberünknek körülbelül igaza is lesz. Sőt, ennyivel mi is eldöntötlnek tekinthetnők a kérdést, és napirendre is térhetnénk fölötte, ha ennek a rövid elintézésnek egy komoly, éppen a mai közgazdaságtani tudomány szempontjából is komoly akadálya nem volna.

Található ugyanis a közgazdaságtani elméletek között olyan tanítás is, mely a földjövedelem alakulásának, vagy nevezzük még pontosabban a nevéen, irányzatának magyarázatával kapcsolatban is mintha azoknak látszanék igazat adni, akiknek az álláspontját mi a véleményadásra felszólított emberünkkel egyetértően inkább visszautasítandónak látjuk. Éppen az újabb gazdaságtani elmélet az, mely részint kifejezett taní-

tásaival, részint azzal, hogy ezt a kérdést inkább elkerüli és óvakodik a földjövedelem irányzatáról határozott véleményt nyilvánítani, tápot látszik adni az említettem földellenes, vagy legalább is a földet mint különleges és mindenesetre jó jövedelmi forrást el nem ismerő érdekeltségi álláspontnak, illetve gazdaságpolitikai elgondolásnak.

Ha tehát a felvetett kérdésre magunk akarunk megfelelni, de különben is, ha tisztán akarunk látni az egész kérdésben, úgy előbb ezeknek az elméleti tanításoknak a helyességét kell megvizsgálnunk. Ebből a célból pedig röviden átszaladok azokon a magyarázatokon, amelyeket tárgyunkról eddig a tudomány adott.

A történeti egymásutánt követem, mikor elsőnek azt a magyarázatot említem, amelyet nem sokkal régebben, mint száz év előtt az akkori angol közgazdaságtan nyújtott a kérdésről. Ezt az iskolát ma rendesen klasszikusnak nevezik. Tényleg ez adta a földjövedelem eredetének, alakulásának, tehát irányzata milyen voltának is az első komoly magyarázatát. A kérdést az iskola körén belül már régebben jól ismert segítőtársaival együtt David Ricardo fejtette meg,¹ aki nemcsak jó fejű gon-

¹ A földjáradék kérdésével tudományosan először a fiziokraták foglalkoztak. A csökkenő termékenység törvényét már A. R. J. Turgot (1727—1781) felismerte, és ezzel közel jutott a földjáradék jelenségének helyes magyarázatához, melyet azonban mégsem talált meg. Ennek az a téves felfogás volt az oka, melyet a fiziokraták maguknak a gazdasági élet létalapjáról alkottak, és amely szerint csak a föld hozhat új javakat, új értéket létre. Ennek a felfogásuknak megfelelően a fiziokraták a földjáradék alapját a föld termelő-tényezői tulajdonságában és különösen abban keresték, hogy csupán a föld segítségével lehet többet termelni, mint amennyi áldozatot a termelés felémészt. Turgot szerint a föld terméke két részre oszlik. Az egyik a földművelő megélhetésének eszközeit és az ő nyereségét foglalja magában. Ez a nyereség a földművelő fáradozásának a jutalma és annak a bére, hogy ő a tulajdonos földjének a művelésére vállalkozik. A föld azonban önkéntes adományként még többet is nyújt a földművelő befektetéseinek és munkájának jutalmán felül. Ez a rész a tulajdonos jövedelme, melyből ez munka nélkül élhet, és amelyet ott költhet el, ahol neki tetszik. A fiziokraták szerint ez a termelési többlet, ez a revenu, a földjáradék. Azzal, úgy látszik már a fiziokraták is tisztában voltak, hogy nem azért van ára a földnek, mert a föld tulajdonosának jövedelem jut, hanem, hogy ellenkezőleg az árnak következménye a földjövedelem.

A földjáradéknak ez a termelékenységi elmélete az angolokhoz is átkerül. Itt Smith Ádám (1723—1790) a legérdekesebb képviselője ennek a fel-

dolgozó, hanem maga is olyan bankár¹ volt, hogy később földet vásárolt.² Ő és társai a földjövedelem kérdésének megfej-

fogásnak. Nem egy ellentmondást magában rejtő könyvének legkevésbé egyetemes része a földjövedelemről szóló tanítás. Ő a földjáradék lényegét abban látja, hogy ez a piacra került földtermékek ártöbblete a termelés költségei fölött, mely a föld tulajdonosának jut osztályrészül. Szerinte az élelmickek után mindig akkora a kereslet, hogy azok ára úgy alakul, hogy a termelőköltségek levonása után még marad fenn bizonyos többlet, mely a földjáradékot alkotja. Arra a kérdésre azonban, hogy ez mért van így, adós marad a felelettel. Sőt össze is zavarja a dolgot, mert míg egyfelől a természetes ár alkotó elemei között a munkabér és tőkekamat mellett a földjáradékot is felsorolja, addig a földjövedelmet másfelől residuum-szerűen is magyarázza. A jelenség különözeti magyarázatához nem jut el.

Ezt a magyarázatot azok nyújtották, és ezzel a Smith részéről válasz nélkül maradt kérdésre is azok feleltek meg először, akik a jelenség megfejtésére a föld csökkenő termőképeségéből indultak ki, inikor az akkori angol mezőgazdaság nehéz helyzetének okait kutatták, és ennek orvosszerei között a mezőgazdasági vámokat vizsgálva, a vámok hatását elemezték. A gabonavámok hívei azt állították, hogy a mezőgazdasági termelés eredménye a vámok útján fokozható, a vámok ellenesei ezzel szemben arra mutattak rá, hogy a mezőgazdasági termelés eredményessége a föld csökkenő hozadéképességénél fogva egy bizonyos határon túl egyáltalán nem fokozható, a vámoknak tehát közgazdasági hasznuk nincs. A csökkenő hozadéképesség törvényének felderítéséhez és ezzel a földjáradék lényegének megfejtéséhez mind a két tábor hozzájárult. A skót földművelőcsaládból származó James Anderson (1739—1808), aki maga is gazdaember volt, de irodalmilag is sokat foglalkozott mezőgazdasági kérdésekkel, a gabonavámok híve és mint az akkori jónevű angol mezőgazdasági írók majd mind, még a föld növekvő hozadéképességét tanítja, de azt már látja, hogy a földjáradék különözeti jelenség. Sir Edward West (1783—1828), aki ügyvéd volt, majd Indiában vállalt hivatalt és ott magasrangú bíróná lett, fejtette ki először egy 1815-ben megjelent tanulmányában azt a földjáradékéletet, melyet rendszeren Ricardo nevével kapcsolatban emlitenek. Volt része az elmélet kifejlesztésében Th. R. Malthusnak (1766—1834), a róla elnevezett népesedési elmélet híres megalkotójának is. Az ő idevonatkozó műve is 1815-ben jelent meg. A földjövedelem alakulásáról szóló azt az elméletet azonban, mely ezt a jelenséget különözeti alapon magyarázza és amelynél az említettek társszerzősége kétségtelen, legnagyobb hatással mégis David Ricardo (1772—1823) fejtette ki, először egy szintén 1815-ben megjelent dolgozatban,

¹ A „bankár” szót itt a rövidség kedvéért használok. Ricardo nem volt a szó szoros értelmében bankár. Stock-broker volt a londoni értéktőzsdén, és itt szerzett magának ügyes üzleti számtani-ludással jelentős vagyont.

² A birtok „Gatcombe Park” Minchinhampton város mellett Gloucestershireben fekszik. Ricardo 1814-ben vásárolta Philip Shepperd Esq-tól. Terjedelme kb. 1000 acre volt — 1 acre valamivel kevesebb, mint egy magyar

tésül, tudvalevőleg, a járadékkelvet alkalmazták, ami más szóval azt jelenti, hogy a földjövedelem a földtermékek árából magyarázódik és nem fordítva. Vagyis nem úgy áll a dolog, amint azt addig a legtöbben hitték, és még ma is sokan hiszik, hogy azért volna a föld termékeinek ára, mert a föld tulajdonosának jövedelme van, hanem hogy megfordítva, a föld termékének az ára miatt van a föld tulajdonosának jövedelme. Ez az angol magyarázat mutat rá először világosan a földjövedelem természetes okára. És ezzel, nagyon helyesen, a végső, az alapokat derítette fel. Megmagyarázta, hogy a föld termékéért nem azért kell fizetnünk, mert a föld tulajdonosa is fizetett a földért, hanem első és végső sorban azért, mert éhesek vagyunk és enni akarunk. Ennek a régi angol magyarázatnak a részletei is nagyon szépek. Különösen szép a különbséti gondolat, mely a földjövedelem nagyságának a magyarázata szempontjából bír jelentőséggel. Rendkívül érdekes a határföld kérdése, az elméletnek ez az egyik sarkköve, melyhez az érdekesnél érdekesebb problémák egész sora fűződik, ahogy ezt a tudomány fejlődése azóta kimutatta. Mindezek a tanítások most itt nem érdekelnek minket. Nem érdekelnek az egész elmélet kétségtelen hiányai és torzításai sem, bár főleg ezek okozták, hogy a későbbi tudomány a földjövedelem Ricardo nyújtotta értelmezésétől később oly szívesen fordult el. A régi angol tanításokból csak egy érdekel, de ez aztán teljességében. Ez az iskola álláspontja a földjövedelem irányzata tekintetében. Amikor is irányzatot, ismétlem, a földből eredő jövedelemnek hosszú időn keresztül mutatkozó alakulását értsük.

Hogy erre a kérdésre a klasszikusok határozott választ adhattak, azt a népesedésanáról jól ismert angol pöp, Rev.

1200 □-öles hold —, melyből kb 250 acre erdő, a többi pedig felében szántó és legelő. A birtok jórésze ma is a család kezén van. Mostani tulajdonosa H. S. Ricardo ezredes, a híres közgazda dédunokája. A birtokot Ricardo halála után tőle második fia, akinek neve szintén Dávid volt, örökölte. A birtok egyes részeinek és a rajta levő szép lakoháznak képe a budapesti egyetem közgazdaságtani szemináriumában látható. (Ezeket az adatokat, valamint az említett képeket jelenleg Angliában élő hazánkfiának, volt kedves tanítványomnak, dr. Balogh Tamás urnak, köszönöm, aki szíves volt kérésemre Ricardo családjával érintkezésbe lépni, hogy a birtokról, melyet a földjövedelem állítólagos ellensége tőzsdei jövedelmeiből szerzett, a fentieket megtudhassuk.)

Th. R. Malthus, tette lehetővé. Malthus is jófejű ember volt, aki nemcsak meg volt győződve a föld csökkenő hozadékképességéről, hanem aki ezt a tényt továbbtekintő fejtegetéseiben jól is tudta értékesíteni. Népesedéstanában, melyben a földtermékek produkálódásának és az emberiség szaporodásának eltérő arányairól beszél, és ezekről az arányokról azt hiszi, hogy azok pontosan megállapíthatók, arról, amit közelebbről bizonyítani akar, mindenestre, nagyon torz képet nyújt. De sohasse felejsük el, hogy mind a két kiindulópontja igaz. A föld csökkenő hozadékképessége nem vitatható természeti tény. Hogy pedig az emberiség tényleg igen nagy mértékben bír hajlamossággal a szaporodásra, azt a legújabb idők fejleményei is jól bizonyítják. Az utolsó harminc évben, tehát a század elejétől napjainkig, amint ezt az alábbi táblázat mutatja, Európa, Ázsia és Amerika népessége, a világháború ellenére is, kereken 400 millió fővel szaporodott, tehát körülbelül éppen annyival, amekkora a mi földrészünk népessége az 1900-as évek elején volt. Ha mármost azt a vitathatatlan tényt, hogy a föld termőerejének növelésére fordított költségek növelik ugyan a termelés eredményét, de nem a ráfordított költségek arányában, hanem ennél mindig kevesebbedő mértékben, — ezt jelenti a csökkenő hozadékképesség, — ha, mondom, ezt a tényt szembeállítjuk azzal a másik ténnyel, hogy az emberiség igen gyorsan szaporodik: akkor nem nehéz ebből a szembeállításból azt a következtetést levonni, hogy az emberiség ellátása élelmiszerekkel mind nehezebbé válik, vagy enyhébb és érthetőbb formában kifejezve, hogy az élelmiszerek utáni kereslet folytonos növekedésével e cikkek ára is nő, és hogy ezzel a föld nyújtotta jövedelemnek is, természetesen, csak az idők hosszú folyását tekintve, és magától értetődően, a folytonos szükséges hullámvázakat is számbavéve, szintén növekednie kell. Évszázadokat felölelő statisztikai adatok a gabonaár alakulásáról Nyugateurópa országaiban, ahonnan ilyen árfeljegyzések rendelkezésünkre állanak, ezt a levezető okoskodással nyert tételt induktíve is bizonyítják.

*

A népesség szaporodására, valamint a gabonaár alakulására vonatkozó adatok tömegéből, összevethetés céljából, csak az alábbiakat közlöm.

Az itt következő első táblázat a világ népességének a számát tünteti fel milliókban, világrészenként elkülönítve, tíz esztendőös időközökben, az utolsó 40 esztendőben.

Év	Európa	Ázsia	Afrika	Amerika	Ausztrália	Összesen
1890	351.5	832.2	203.7	123.2	5.2	1,515.8
1900	385.8	840.9	179.4	140.9	6.2	1,553.2
1910	435.8	831.2	127.3	167.6	6.9	1,568.8
1920	468.1	895.4	136.2	204.1	8.0	1,711.0
1930	483.2	1,100.7	142.7	249.9	9.4	1,985.9

Erre a táblázatra hivatkoztam fentebb. A táblázat adatainak használatánál figyelembe kell venni, hogy míg Európa, Amerika és Ausztrália népességi adatai már régebbi idő óta eléggé pontosan állanak rendelkezésünkre, addig Ázsia és Afrika idevágó adatairól csak a legutóbbi években kaptunk pontosabb képet. Ezt megelőzőleg kétes értékű becslések alapján állapították meg ezeken a földrészekeken sok népes terület lakosságának a számát. A becslések lényegesen eltértek egymástól. Ez az oka éppen annak az erős ingadozásnak is, mely a fenti számoszlopokban Ázsia és Afrika lakosságánál látható. Afrikára nézve, különben, valószínű, hogy népességét a múlt század végén túlbecsülték.¹

A számokat, melyeket e táblázat magában foglal, azért teszem az olvasó elé, hogy velük az emberi faj gyors szaporodását, illetőleg hajlamosságát a gyors szaporodásra bizonyít-

¹ Táblázatunk az 1890—1920. évekre vonatkozólag az O. Hübner-féle Geographisch-statistische Tabellen című kiadvány egyes évfolyamai, 1930-ra vonatkozólag pedig a Magyar Statisztikai Évkönyv alapján készült. Az Annuaire Statistique de la Société des Nations adatai ezektől némileg eltérnek. Így ez az utóbbi statisztika a népesség számát az egész világon 1930-ban 2,012.8 milliónak mondja. Ezek az eltérések azonban nem olyan nagyok, hogy azokat a következtetéseket, amelyeket mi a táblázatból a népesség számának gyors szaporodására vonatkozólag le akarunk vonni, befolyásolnák. Én itt, különben, nem kívánok a népszaporodás kérdésével közelebbről foglalkozni. De akit a kérdés, az általunk felvetett vonatkozásban is, erősebben érdekel, az tanulmányaihoz nagyon jól használhatja bevezetőnek Laky Dezső Népesedéspolitika című kis munkáját, mely a Magyar Szemle-Társaság Kincsestárában 1933-ban jelent meg. Ebben további irodalmi utalásokat is talál.

sam. Állításomat nem érinti zavarólag az a körülmény, hogy a népesség szaporodásának aránya, amint ez éppen a táblázatból is világosan kitűnik, a vizsgált időszak alatt is különböző volt a különböző világrészekben. Így Európában 37.47^o%, Ázsiában 32.26^o%, Amerikában 102.84^o% és Ausztráliában 80.77^o% volt a népesség növekedése, míg Afrikában, — ennek éppen a fentebb említett becslési hiba az oka, — a népességnek tulajdonképpen 37.70^o%-kal csökkennie kellett volna. A világ népességének átlagos szaporodása tehát, mind e különbségeket is számbavéve, a mondott 40 év alatt, számításom szerint, 32.25^o%-ot tesz ki. Nem dönti meg állításom helyességét az az esetleges ellenvetés sem, hogy az időköz, amelyet bemutatok, csak 40 esztendő, mert ebbe az időszakba, mely az egész emberiség szempontjából, mindenesetre, fölöttébb rövid idő, éppen a világháború esik bele, ez pedig minden világrészben rendkívüli emberpusztítással járt. És nem dönti meg végül az sem, hogy ebbe az időszakba esik bele, illetőleg legalábbis szorosan ehhez csatlakozik a mostani nagy mezőgazdasági válság ideje is, melyet éppen a nagy túltermelés jellemez mezőgazdasági téren. Erről az utóbbi körülményről, és különösen arról, hogy ez mért nem bizonyít ellenünk, majd alább még bőven lesz alkalmunk szólni.

A népesség szaporodásánál nem kisebb mértékben érdekel minket tárgyunkkal kapcsolatban a föld nyújtotta, emberi táplálékul szolgáló és mással nem pótolható élelmiszerek, tehát elsősorban a főbb gabonaneműek árának az alakulása, lévén a gabonaneműek ára, mindenesetre, legjelentősebb tényezője a föld nyújtotta jövedelemnek. De, amint már előbb is említettük, nem a rövidebb időközökben mutatkozó árhullámozás érdekel minket tárgyunkkal kapcsolatban, hanem a gabonaneműek ár-irányzata, ezeknek hosszú idők folyásában, évszázadokon keresztül tekintett áralakulása. Idevonatkozólag Thomas Tooke (1774—1858), J. E. Thorold Rogers (1823—1890) és főleg G. vicomte d'Avenel (1855—) jól ismert nagy gazdaságtörténeti, illetve árstatisztikai munkálataira támaszkodva közlöm az alábbi adatokat. E nagyhirű külföldi munkák mellett különösen hasznomra volt egy szerényebb terjedelmű, de annál becsebb magyar munkálat, Földes Bélának a Magyar Tudomá-

nyos Akadémia kiadásában 1905-ben megjelent gabonaárstatisztikai tanulmánya.¹

Jellemző, hogy mindezek az adatgyűjtők és feldolgozók, akiket pedig az általuk gyűjtött és összeállított adatok figyelemztetnek a gabonaárak emelkedő irányzatára, nem vonják le

¹ Th. Tooke, *A History of Prices, and of the State of the Circulation from 1793 to 1837*, preceded by a brief sketch of the State of the Corn Trade in the last two centuries. Vol. I—II., London, 1838. A III. kötet, mely Londonban 1840-ben jelent meg, ugyanezt a címet viseli, de tárgyával a 1838. és 1839. esztendőekben foglalkozik, és a cím utóirata szerint még: with remarks on the Corn Laws, and on some of the alterations proposed in our Banking System. A IV. kötet 1839-től 1847-ig bezárólag tárgyalja az áralakulást: with a general review of the Currency-question and remarks on the operation of the Act 7 and 8 Vict. c. 32. Ez a kötet szintén Londonban 1848-ban jelent meg. Az V. és VI. kötet Londonban 1857-ben látott napvilágot W. Newmarch társszerzőségével. Ezek a kötetek az 1848-tól 1856-ig terjedő időszak viszonyait tárgyalják.

J. E. Thorold Rogers, *A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental War (1793)*. Compiled entirely from Original and Contemporaneous Records. Vol. I—II. 1259—1400. Oxford, 1866., Vol. III—IV. 1401—1582. Oxford, 1882., Vol. V—VI. 1583—1702. Oxford, 1887., Vol. VII. Part I—II. két kötetben 1703—1793. Edited with sundry additions by one of his sons. Oxford, 1902.

D'Avenel, le vicomte G., *Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en l'an 1800*. Négy kötet. Paris, 1894—98., 2-ik kiadás 1914. Az első kiadás szerint idézek.

Földes Béla, *Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról*. Budapest, 1905., *Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. XIII. kötet 4. szám.

E négy munka, természetesen, nem az egyedüli terméke annak az irodalomnak, mely hosszú időket nézve szemléli a gabonaárak alakulását. William Fleetwood (1656—1723), később ely-i püspök, *Chronicon Preciosum; or an Account of English Money, the Price of Corn and other Commodities for the last 600 years; in a Letter to a Student in the University of Oxford* című 1707-ben megjelent munkájától kezdve számos munka, összeállítás és gyűjtemény látott napvilágot, mely ilyen adatokat tartalmaz. Én mindezek közül, mint legjobbakat, az említetteket használom, és ezekből is az első két-től inkább csak a harmadikon keresztül, mert ez, mint az első kettőnél újabb, ezeknek az adatait is értékesíti. Persze, ha az Avenel munkájáról most mint legújabbról szólok, ez nem jelenti még azt, mintha ez a mű a legújabb kori irodalom terméke volna. Ellenkezőleg. Ez is háború előtti munka. A mai közgazdaságtani írókat inkább a mai viszonyok, a mai árstatisztikát inkább a mostani árhullámzások érdeklik, nem a régi idők árfejlődése.

gyűjtött anyagukból azokat a következtetéseket, amelyeket én igenis levonok, és amelyeknek a jogosultságát bizonyítandó én éppen az ő adataikra is hivatkozom.

Nem nehéz annak az okát adni, hogy ezt mért nem teszik.

Tooke-ot az áralakulás ebben a vonatkozásban nem érdekelte. Még kevésbé érdekelte későbbi munkatársát, William Newmarch-ot (1820—1882), aki Tooke munkáját folytatta, és aki társszerzőségben Tooke-kal, ennek hatalmas ártörténeti munkáját még két kötettel megtoldotta. Tooke csak a XVIII. század végétől kezdve vizsgálja az áralakulást, és az a rövid vázrajz is, melyet a gabonakereskedelem történetéről előrebocsájt, csak arra a két századra terjed ki, melyet ő nevezhetett a maga szempontjából akkor utolsóinak. Munkája II. kötetének a végén azonban egy táblázatot közöl, mely az eton-i kollégium számadáskönyvei alapján 1646-tól kezdve tünteti fel a búzaár alakulását. Ez a táblázat különösen becses a mi szempontunkból, bár Tooke munkájával magával kevésbé függ össze.

Még érdekesebb kérdésünkkel kapcsolatban Rogers esete. Ő sokkal inkább történész volt, semmint hogy azt az adattömeget, mely kutatásai eredményeként kezébe került, a mi szempontunkból, tehát olyan szempontból is vizsgálja, amely első sorban, természetesen, a közgazdaságtani elmélet művelőjét érdekli, de aztán éppen olyan nagyjelentőségű a gazdasági politika szempontjából is. Arra, hogy éppen ő, aki pedig az angol levéltárakból kincseterő ártörténeti adatokat bányászott ki, még sem vette észre az igazságot, vagyis hogy nem látta meg a gabonaár emelkedő irányzatát, valójában el lehet mondani, hogy a fáktól nem látta meg az erdőt. De még más oka is van az ő tévedésének. Az ő idejében már nem volt szokás Ricardot dícsérni. Rogers a XIX. század utolsó évtizedeiben pusztító mezőgazdasági válság idején írt, és akkor már azt illett tanítani, hogy a tények megcáfolták Ricardot, aki ezeknek a „tényeknek” a bizonyosságaként hibásan hirdette a földjövedelem emelkedő irányzatát.¹ Rogers tévedésére különben majd még egy más vonatkozásban is rá kell mutatnunk.

¹ Hogy J. E. Thorold Rogers, ez a kiváló gazdaságtörténész, mennyire tévesen ítélte meg a saját adatait, és hogy mennyire nem értette meg Ricardot, annak jó bizonyossága a *The Economic Interpretation of History* című 1888-ban megjelent, különben igen jeles munkájának a mezőgazdasági jára-

D'Avenel adattömege már oly hangosan beszél, hogy ennek a szerzőnek lehetetlen volt meg nem hallania a számok figyelmeztetését. Észre is vette, hogy a hosszú időre visszanyúló ártatisztikai adatok a földjövedelem emelkedő irányzatát mutatják. De ő ezt csak a multa nézve ismeri el. A XIX. századvégi mezőgazdasági árdepresszió annyira megrémítette a mezőgazdákat, de az akkori közgazdákat is, hogy nem mertek már a földjövedelem újra való feltámadásában hinni. D'Avenel is áldozatul esett ennek a hatásnak. Adatait ő is a mult század végén, az akkori nagy mezőgazdasági válság idején gyűjti. Ez megzavarja a tisztánlátását. Ő például szépen kimutatja, hogy Franciaország egyes részeiben a földjövedelem a XVI. század második felétől kezdve 1890-ig átlag 75 %-kal emelkedett. De aztán azt mondja, hogy ez csak a multban történhetett így, mert az ő idejében a mezőgazdaság „már erősen érzi az új földek versenyét.”¹

dékok történetéről szóló egész fejezete. Ebben olvasható a következő mondat is: „But that their (i. i. a föld népének) misery was to be an ever-increasing cause of rent, was left for the genius of a London stock-broker to enunciate, for the economists and country gentlemen to accept and to be refuted by facts.” 181. l.

¹ Nem éréktelen szószerint megismerni azokat a megjegyzéseket, melyeket d'Avenel tárgyunknak szentel. Miután kimutatja, hogy a gabonaár emelkedik, így folytatja: „Felhozhatnák ellenem, hogy, amikor a földáraknak és a földjövedelemnek az emelkedéséről számolok be, nem veszem figyelembe azokat a költségeket, amikbe a tulajdonosoknak a föld művelhetővé tétele, a vizes talajok lecsapolása, a száraz földek öntözése és egyáltalán a trágyázás került, hogy nem számítom a gazdaságokhoz vezető utak építésének és a mezőgazdasági üzem folytatásához szükséges épületek létesítésének a költségeit, hogy Ricardo és Mill Stuart elméletek alapján állok, akik a földtulajdonost kiváltságos lénynak tekintették — a szónak abban az értelmében, hogy a földtulajdonos látja a hasznát a civilizáció minden haladásának, — akik a földtulajdonost a haladottabb társadalmak elősdiféléjének nézik, aki az összesség munkájának, a társadalmi befektetésnek a fő gyümölcseit mind magának kaparítja meg, még pedig a nélkül, — mondja tovább Leroy-Beaulieu szavait idézve, — hogy saját személyes tevékenységével, szorgalmával, vagy azzal a megtartóztatással, amelyet takarékoságnak neveznek, ehhez bármivel is hozzájárulna. Igen, — így folytatja, — nem habozom mindezt elismerni; a jelenség nem tagadható, az angol közgazdák nézete feltétlenül helytálló, de csak a multa nézve. A föld birtokosai a népesség számának növekedéséből és mindazokból a találmányokból, amelyek összevéve a haladást teszik ki, hosszú századokon keresztül sokkal több-

Földes, aki tanulmányában különben is csak egy századnak, mégpedig éppen a mezőgazdasági árak alakulása szempontjából oly kevésbé szerencsés XIX-iknek a vizsgálatára vállalkozott, bár igen érdekesen közöl századokra visszanyúló adatokat is, ennek a hosszú idejű alakulásnak szintén nem tulajdonít különösebb jelentőséget az említett, századvégi árdepresszióval szemben.¹

A másik ok, mely azokat, akik e kérdéssel foglalkoznak, visszatartja attól, hogy a gabonaárnak évszázadokon keresztül emelkedő irányzatot mutató számsoraiban a földjáradék növekedő voltának a bizonyítékát lássák, illetve, hogy ezt ne csak észrevegyék, hanem ki is mondják, a bizalmatlanság az ilyen számadatokkal szemben. A pénz értéke ugyanis éppen hosszú

hasznot merítettek, mint bármely más társadalmi osztály. Mi is lehetett természetesebb és kevésbé elkerülhető egy ilyen monopolhelyzetnél a hajdani Európában, a régi Franciaországban, ahol egy változatlan nagyságú területen kellett az emberek mind nagyobb mértékben szaporodó számának táplálkozási, ruházati és lakhatási lehetőséget találnia? És semmi sem természetesebb, és egyben semmi sem kevésbé elszomorító, — teszi hozzá a szerző, — hogy a földtulajdon ma erősen érzi az új földek versenyét. A civilizáció a maga fejlődésének első fokán felszöktette a föld értékét, magasabb fokán le fogja azt szállítani, vagy pedig — mondja a szerző sok könnyedséggel, de annál kevesebb tudományos elmélyedéssel — meg fogja azt a mai értékén rögzíteni." Id. m. II. kötet 368—370 ll. Az „új föld”, amelyről d'Avenel itt beszél, az a tengerentúli nagy terület, amelyet az ő idejében voltak először mezőgazdasági művelés alá, és amelynek a fölös termése okozta a mezőgazdasági termékek árdepresszióját a múlt század végén. Éppen ezért nem nehéz ezekben az ő megállapításaiban is a XIX. század végén mutatkozott mezőgazdasági válság hatását észrevenni. De látható mindezekből az is, hogy szerző, sajnos, ítéletnélküli vak híve a klasszikusok tanításainak, még abban a kevésbé szerencsés, a szocializmussal kacérkodó formájukban is, amelyet Mill adott volt nekik. Ezt a hilit azután csak úgy tudja összeegyeztetni a maga gazdaságtörténeti adatgyűjtésének az eredményeivel, hogy mesterségesen különbséget konstruál a múlt és jelen életének a gazdasági törvényei között. A nagy adatgyűjtő gazdaságtörténész azonban valószínűleg zavarba jött volna, ha valaki a következő kérdéssel lép elé: mit gondol, az ő idejétől kezdve immár az emberiségnek rendelkezésére álló földterület a növekedő emberi igények arányában majd mindig növekedni fog tudni?

¹ Földes úgy látja, hogy Ricardo „nagy feltűnést okozott földjáradék-tana” a napoleoni háborúk, illetve a szárazföldi zárlat idején Angliában mutatkozott gabonaszűkében bírja gyökereit. Értsd: hogy csak ezekre az akkori állapotokra talál, hogy helyesen csak ezeket a viszonyokat magyarázza. Id. m. 8. l.

idők folyamán keresztül folytonosan csökken. Könnyen kérdezhetné tehát bárki is, hogy vajjon nem a pénz értékcsökkenésének a hatása érvényesül-e akkor, midőn például a búza ára a XIX. század folyamán sokkal magasabb számértékkel szerepel az összehasonlításokban, mint, teszem, ugyancsak ez az élelmicikk a XII. században?

Hogy erre az oly természetesen elénk kerülő kérdésre, legalább az első pillanatban, annyira nehéznek látszik a felelet, annak megvan a jó oka. A pénz értékének változását ugyanis csak a javak árának a változásával mérhetjük, és erre a célra az összes javak közül legelőször, de azóta is nagyon sokszor éppen mindig a legfontosabb gabonaneműeknek az ár-változásait használták. Márpedig nyilvánvaló, hogy a mi szempontunkból semmit sem érünk el, ha így járunk el. Képtelenség ugyanakkor a pénzzel meghatározni a búza értékét, mikor viszont a pénz értékét búzával akarjuk mérni.

Az a kérdés, hogy tudjuk-e, és ha igen, miként, pontosan mérni a pénz értékváltozásait, — nekünk erre azért van szükségünk, mert az így megrögzített pénzértéken keresztül tudjuk majd ugyanilyen pontossággal figyelemmel kísérni a föld termékeinek áralakulását, végső eredményben pedig ez utóbbiaknak a segítségével megállapítani a föld jövedelmezőségének a változásait, — régi nehéz problémája a közgazdaságtannak. A megoldását elvileg mindenesetre legtökéletesebben szolgáló ú. n. general total index-módszer azt kívánná tőlünk, hogy a világ összes árúinak minden piacon és minden pillanatban mutatózó árait, árúmenyiségek szerint mérlegelve, vegyük számításba, amikor is így az árúk árának a képében, mint egy tükröképben, igyekeznénk e statisztika segítségével észrevenni a pénz értékváltozásait. De ennek a keresztülvitele nagyon sok akadályba ütközik. Szinte fizikai képtelenség ily tökéletesen gyűjteni az adatokat. De még ha ez lehetséges volna is a jelenre és a jövőre nézve, ezzel semmit sem érünk el a mi célunk szempontjából, mert a multa nézve ilyen adatgyűjtés nincs. Már pedig nekünk az összehasonlítás céljából éppen ezekre a multbeli adatokra is szükségünk volna. Végül az ekként kiszámított értékindexekben is bent szerepelnének a földtermékek árai, amivel az idem per idem veszedelme, legalább részben, megint elénk állna.

Éppen, hogy ezt elkerüljük, de meg azért is, hogy ne csupán biztosabb, hanem hogy könnyebben el is érhető alapot kapjunk a vizsgálódásokra, merül fel másik módozatként a pénz értékének átlagos árúár-indexszel való meghatározása helyett az a gondolat, hogy egy oly módszert válasszunk, melynél a pénz értéke természetes adottságánál fogva tekinthető állandónak. Akik a nemesércek, főleg az arany értékállandóságában bíznak, arra gondoltak, hogy ha bizonyos árúk, például a földtermékek árának időnkénti alakulását az arany értékéhez viszonyítják, úgy hű képet kapnak majd az előbbiek értékének változásairól. Minthogy azonban a nemesércek is árúk, ők is alá vannak vetve, márcsak mennyiségük folytonos változása következtében is, értékingadozásnak. Ezért a tökéletes pontosság szempontjából ez a módszer is felmondja a szolgálatot. De tény, hogy minden olyan eljárás, mely az értékében legállandóbb nemesérc értékére átszámítva, illetve erre vonatkoztatva fejezi ki a különböző korok pénzértékeit, már tökéletesebb lehetőséget nyújt az összehasonlításra, mint az, amely még ezt sem teszi meg. D'Avenel adatai éppen azért becsesek, és azért használok én is ezeket legszívesebben tételelem bizonyításánál, mert azokban a számoszlopokban, amelyekkel a gabonaár alakulását ő tünteti fel, olyan számadatok szerepelnek, amelyekből, részben legalább ezzel a módszerrel is,¹ a pénz értékének a változása, már annyira-amennyire, ki van küszöbölve.

Tekintettel azonban arra, hogy ez a módozat sem nyújt abszolút tökéletességet, vizsgálódjunk még tovább. Induljunk ki abból, hogy az árak a társadalom gazdasági életének a fejlődése folyamán általában emelkednek. Ez a folyamat az élet drágulása címén eléggé ismeretes. Akik ennek a jelenségnek az okát különösen abban az időben keresték, mikor a legtöbb ország pénzének az értéke még sokkal erősebben volt hozzákötve az aranyérc értékéhez, mint ma, ezt az okot az arany mennyiségének a szaporodásában találták meg. Ugy látták, hogy bár az emberi társadalom számban növekszik, és hogy bár ennek a növekedő számú társadalomnak mindig több és több pénzre van szüksége, az aranytermelés bősége időnként mégis annyira megszoríthatja a pénzítés céljaira szolgáló nemesfém-mennyiséget, hogy ez a szaporodás nem tart lépést a

¹ Lásd id. m. I. kötet 481. l.

szükséglet természetes növekedésével, hanem annak eléje kerül. Történhetik pedig ez az illetők szerint annál is inkább, mert az egyszer kibányászott arany mennyiség nem vész el, hanem a maga tömegével mindig nyomja a később termelendő pénzjóság árát, és így az ebből készülő pénz értékét is.

Ez a metallista okoskodás mint pénzértékmagyarázat mindenestre erős javításra és nem kevés kiegészítésre szorul. De a mi szempontunkból igen tanulságos, mert azt jól magyarázza, hogy miként alakul valamely árú, ebben az esetben a nemesérc, ára az illető árú termelőköltségeinek és rendelkezésre álló mennyiségének a hatása alatt. A magyarázat oly tetszelős, hogy a minket most közelebbről érdeklő gabonaneműek áralakulásának a megvilágítására is alkalmazhatónak látszik. Lássuk csak, miként áll a dolog e magyarázat szerint a föld termékeivel, amelyek a mindig növekedő számú emberiség táplálkozási szükségletét vannak hivatva kielégíteni. Mindannak értelmében, amit eddig hallottunk felőlük, és aminek a közelebbi bizonyosságát éppen itt és a következőkben keressük, ugyanúgy, csak-hogy éppen megfordítva, mint a nemesércnél. A földtermékek azért drágulnak, mert bár növekszik ugyan a mennyiségük a mezőgazdasági termelés tökéletesbülése folytán és annak következtében, hogy mindig újabb és újabb területeket vonnak mezőgazdasági művelés alá, de a termelés eredményének ez a növekedése, nagy távlatokban tekintve, mégsem tart lépést az emberiség szaporodásával. Ha pedig ez áll, akkor soká lehetne vitázni a fölött, hogy elsősorban és főként mi okozza a föld termékeinek a drágulását: a föld korlátolt volta, avagy a pénz bősége-e? Valószínű, hogy az elsőnek említett a ható főok, és hogy a második csak lehetővé teszi azt, hogy az első ok hatása látszólag még erősebben érvényesüljön. D'Avenel statisztikai táblázataiban olyan adatokat is találunk, amelyeknek szembeállításából egyfelől a pénz értékének csökkenése, másfelől a gabonaár emelkedése ugyanott ugyanazon időszak alatt látható. Ezek a szembeállítások azt mutatják, hogy Franciaországban hosszú századokon keresztül a pénz értéke kisebb mértékben csökkent, mint aminő mértékben növekedett ugyancsak e hosszú időtartam alatt a földtermékek és egyáltalán a földhasznóvétel ára.¹

¹ Lásd d'Avenel, id. m. I. kötet 481. l. és II. kötet 882—883. ll., ille-tőleg 884. l.

A következő táblázatos adatokat az eddig előrebocsájtottak szíves mérlegelésével méltassa figyelmére az olvasó.

Az árpa áralakulása Franciaországban.

(Az áradatak 50 esztendő átlagok, hektoliterre vannak átszámítva.
A pénzérték a francia franc háború előtti értéke.)

Időszak	fr c	Időszak	fr c	Időszak	fr c
1150—1200	3 96	1350—1400	5 38	1600—1650	6 89
1201—1250	1 32	1401—1450	3 59	1650—1700	6 55
1251—1300	1 67	1451—1500	2 22	1701—1750	8 92
1301—1350	4 01	1501—1550	1 38	1751—1800	7 69 ¹
		1551—1600	6 99		

A búza áralakulása Angliában.

(A megadott értékek a jelzett időszakokban mutatkozott árak középátlamosai.
A pénzérték a francia franc háború előtti értéke.)

Időszak	fr c	Időszak	fr c	Időszak	fr c
1261—1270	5 80	1411—1420	4 34	1561—1570	5 68
1271—1280	6 95	1421—1430	4 22	1571—1582	7 37
1281—1290	6 24	1431—1440	5 34	1583—1592	10 40
1291—1300	7 53	1441—1450	4 14	1593—1602	15 33
1301—1310	6 27	1451—1460	4 32	1603—1612	15 60
1311—1320	8 80	1461—1470	3 78	1613—1622	16 30
1321—1330	7 84	1471—1480	3 35	1623—1632	19 30
1331—1340	5 29	1481—1490	3 91	1633—1642	18 20
1341—1350	5 74	1491—1500	3 14	1643—1652	21 68
1351—1360	7 00	1501—1510	3 40	1653—1662	20 90
1361—1370	7 16	1511—1520	4 18	1663—1672	15 70
1371—1380	5 98	1521—1530	4 66	1673—1682	18 65
1381—1390	5 10	1531—1540	4 31	1683—1692	15 25
1391—1400	5 17	1541—1550	6 00	1693—1702	19 10 ²
1401—1410	5 60	1551—1560	7 18		

¹ D'Avenel, id. m. 726—755. II.

² Lásd d'Avenel, id. m. II. kötet 657—661. II. A fenti táblázat a d'Avenel-félt, mely Th. Rogers munkája alapján készült, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért némi egyszerűsítéssel közli.

A gabonaneműek áralakulása Franciaországban.

(Összefoglaló áradatak. Az adatok mennyiség tekintetében egy hl-re vonatkoznak, és a francia franc-nak háború előtti értékében vannak kifejezve).

Időszak	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1200—1225	3 80	1 90	1 30	1 53
1226—1250	4 12	3 76	1 60	1 35
1251—1275	5 80	5 00	1 93	1 28
1276—1300	6 41	6 13	3 49	1 32
1301—1325	8 66	6 00	4 00	2 30
1326—1350	6 70	5 00	4 00	3 00
1351—1375	9 00	5 00	3 30	2 66
1376—1400	4 66	2 80	2 00	2 00
1401—1425	7 20	3 50	3 00	1 90
1426—1450	6 70	4 60	3 15	2 35
1451—1475	3 25	2 30	1 55	1 05
1476—1500	4 00	3 00	1 62	2 00
1501—1525	4 00	3 30	2 85	1 60
1526—1550	7 00	4 00	3 70	2 40
1551—1575	12 00	9 00	6 00	4 25
1576—1600	20 00	15 70	8 75	6 20
1601—1625	14 25	10 00	4 60	3 75
1626—1650	19 00	13 00	9 00	5 40
1651—1675	16 00	8 60	5 70	4 50
1676—1700	13 50	9 00	6 50	3 50
1701—1725	14 80	9 00	8 70	4 00
1726—1750	11 00	6 70	4 80	3 00
1751—1775	13 25	10 50	7 34	4 40
1776—1800	15 00	10 50	7 60	6 90 ¹

Ezek a számoszlopok, mind a négy egyaránt, jól mutatják a mezőgazdasági termékek ismert árdepresszióját a XV. század során, és egyaránt mutatják a nagy áremelkedést a XVI. század utolsó negyedében, de még a XVII. század első felében is. Ezeket a nagyobb kilengéseket is belefoglalva az alatt a hat század alatt, melyet a táblázat felölel, a búza ára 294·74 %-kal, a rozs ára 452·10 %-kal, az árpa ára 484·61 %-kal és a zab ára 350·98 %-kal emelkedett. Vagyis az áremelkedés a búzánál majdnem háromszoros, a rozsnál négy és félszeresnél több, az árpánál majdnem ötszörös, és a zabnál körülbelül három és félszeres.

¹ D'Avenel. id. m. II. kötet 895. II.

A búza áralakulása Franciaországban a XIX. század során.
(A számadatok az országos árák 25 éves átlagai, egy hl árát fejezik ki,
háború előtti értékű francia franc-ban.)

Időszak	fr	c
1801—1825	21	13
1826—1850	19	54
1851—1875	17	24
1876—1900	18	76 ¹

Ez a néhány számadat folytatásként egészíti ki az előző táblázat első oszlopát. Külön tekintve, a valóságnak megfelelően, a búza árának csökkenését mutatják a 19. század folyamán. De ha ezt a négy számot hozzáfűzzük az előző századok adataihoz, akkor ugyancsak ezek a számok már világosan feltüntetik a növekedő árirányzatot. Ez is bizonyítéka annak, amit nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy árirányzatok megállapításánál lehetőleg hosszú időközöket kell figyelembe venni, különben könnyen hamis eredményt tüntethet fel a vizsgálat. A valóság — éppen ezen az alapon — annál jobban kitűnik az ilyen számsoroknál, minél hosszabb időközöket átölelő átlagokkal dolgozunk. Ennek bizonyosságául álljon itt az előző táblázat első oszlopa százados átlagokra átszámítva.

A búza áralakulása Franciaországban 1200-tól 1900-ig.

Időszak	fr	c
1201—1300	5	03
1301—1400	7	25
1401—1500	5	29
1501—1600	10	75
1601—1700	15	68
1701—1800	13	61
1801—1900	19	16

¹ Ezt a négy átlagszámot Földes idézett munkájának az adataiból számítottam ki. Ő viszont 1801-től 1865-ig a francia statisztikai hivatal közleményei alapján dolgozott, 1866-tól 1900-ig pedig a *Bulletin de l'agriculture* (5-e année, No 7., 858. l.) adatait használta. Id. m. 27—29. ll.

És végül álljon még itt d'Avenel egy igen tanulságos táblázatának a következő kivonata :

A földárak és a földjövedelem alakulása Franciaországban művelési ágak szerint.

(Úgy az árak, mint a jövedelmi összegek hektárokra vannak viszonyítva, és 1890. évi értékű francia franc-okban vannak kifejezve.
Az értékek általában 25 éves átlagok.)

Időszak	Szántó		Legelő		Szőlő		Erdő	
	Ár	Jöved.	Ár	Jöved.	Ár	Jöved.	Ár	Jöved.
1200—1225	135	13.50	428	42.00	387	38.00	63	6.00
1226—1250	232	23.50	354	35.00	600	60.00	70	7.00
1251—1275	206	20.60	790	79.00	340	34.00	96	9.00
1276—1300	261	26.00	376	37.00	721	72.00	100	10.00
1301—1325	222	22.00	616	61.00	636	63.00	104	10.00
1326—1350	108	10.80	235	23.00	463	46.00	52	5.00
1351—1375	83	8.30	337	33.00	140	14.00	84	8.00
1376—1400	98	9.80	484	48.00	420	42.00	53	4.00
1401—1425	89	8.90	136	13.00	376	37.00	60	5.00
1426—1450	68	6.80	139	13.00	218	21.00	15	1.50
1451—1475	48	4.80	218	21.00	127	12.00	15	1.50
1476—1500	97	8.10	123	10.00	228	19.00	55	4.00
1501—1525	95	8.00	268	22.00	191	16.00	70	5.00
1526—1550	132	11.00	237	19.00	378	31.00	90	7.00
1551—1575	241	17.20	524	37.00	705	50.00	130	8.00
1576—1600	317	19.80	448	28.00	518	32.00	200	14.00
1601—1625	277	14.00	693	34.00	600	30.00	190	9.50
1626—1650	308	15.40	675	33.00	580	29.00	280	14.00
1651—1675	481	19.20	970	48.00	860	43.00	190	8.00
1676—1700	375	18.75	910	45.00	750	37.00	275	13.00
1701—1725	265	11.40	670	27.00	575	23.00	118	5.00
1726—1750	344	13.75	885	35.00	1125	45.00	238	9.00
1751—1775	515	18.00	1000	35.00	1380	50.00	350	12.00
1776—1800	764	26.00	1244	44.00	1312	47.00	400	14.00 ¹

¹ Id. m. II. kötet 884—885. II. D'Avenel a maga táblázatában még három más oszlopot is közöl. Ezeknek elseje a párisi házak, második a vidéki városokban lévő házak, harmadika pedig a falusi házas telkek adatait tartalmazza. Mindegyik számoszlop itt is éppen úgy beszámol az ingatlan értékéről és a belőle húzott jövedelem nagyságáról, mint az általunk közölt oszlopok. Magától értetődik, hogy ezek az adatok, minthogy itt telekjáradék alakulásáról van szó, még jobban feltüntetik a földjövedelem emelkedő irányzatát.

III.

A földjövedelem emelkedő irányzatáról szóló angol tanítás, melyet nemcsak a saját érvei, de — amint láttuk — statisztikai adatok is igazolnak, bármennyire világos és szinte magától értetődő, mondhatni, megszületése pillanatától kezdve ellentmondást váltott ki. A tanítás ugyanis aggodalomra adott okot. Az emberek megijedtek tőle. Önkéntelenül is menekülni igyekeztek a magyarázatból látszólag kitetsző pesszimizmus elől. De kellemetlen volt a magyarázat azért is, mert könnyű volt belőle arra következtetni, hogy a földtulajdonosok érdeke ellentétes a fogyasztók és így elsősorban a munkásság érdekeivel. Az emberek a Ricardot követő időkben szinte örültek azoknak az időszakoknak, melyekben a gabonaár alacsony volt, mert a gabonaár lefelé való hullámlásában olyanvalamit véltek láthatni, ami a földjövedelem emelkedő irányzatáról szóló tanítást megcáfolja.¹

*

Az első támadás a tudományban, mindig ezen az alapon és mindig ebből a célból, egy javító kísérlet formájában érte a földjövedelem irányzatáról szóló eredeti angol magyarázatot. Már alig egy emberöltővel Ricardo után általánosan hirdetik, hogy a föld csökkenő hozadékképességéről szóló tétel és ezzel együtt a Ricardo nevével emlegetni szokott földjövedelem-magyarázat csak a mezőgazdasági technika változatlanóságát feltételezve áll, és hogy a technikai újítások esetén a törvény nem érvényesül.

Mit jelenthet ez mást, mint annak a határozott állítását, hogy az ember feltétlenül úrrá tud lenni a természet fölött? Ez pedig nagyon kevésbé valószínű. A Ricardot javítani akaró ez a magyarázat édes testvére annak a bírálatnak, mely Malthust iparkodván cáfolni, arra hivatkozik, hogy élelmiszereket mesterségesen, vegyi úton is elő lehet állítani. Igaz, hogy a vegyi ipar haladása terén már óriási eredményeket ért el az emberiség, és igaz az is, hogy a jövőben további ilyen öröndetes fejlemények talán szintén várhatók. De ez még nem jelenti azt, hogy a természetet legyőztük. Azért, mert például, salétromot

¹ Lásd ennek bizonyítékául Thorold Rogers fentebb említett álláspontját.

tudunk előállítani a levegőből, még igen messze vagyunk attól, hogy a levegőben lebegve, szóval föld nélkül, és hogy a levegőből táplálkozva, más szóval, a föld termékeit elmellőzve tudjunk megélni. A tévedés, mely ebben a régi tételt javítani akaró magyarázatban rejlik, eléggé nyilvánvaló, éppen azért könnyen ki is mutatható. A technika haladásán nem törik meg a föld csökkenő hozadékképességéről szóló tanítás igazsága. A technika fejlődése időnként mindig csak ki-kitolja egy kis időre és egy kis darabra a csökkenő hozadékképességről szóló törvény érvényesülésének a határát. Maga a törvény azonban, mint természeti tény, a mezőgazdasági termelésnek azon az új fokán, ahová most már a technika fejlődése ezt a termelőágot felemelte, újra meg újra érvényesül. Ami könnyen érthető is. A technikai haladás töketélyező a termelésben. Ennek a növekvő hozadékképessége hátráltatja ilyenkor a mezőgazdasági termelésnél egy időre a föld csökkenő hozadékképességének az érvényesülését. De hogy ezt bármikor is végképp ki tudná küszöbölni, arról szó sincs.

Ha az Angliában ma uralkodó közgazdaságtani irány, az ú. n. cambridge-i iskola megalapítójától és nagy mesterétől, Alfred Marshall-tól eltekintek, nincs — legalább amennyire az irodalmat én ismerem, — senki, aki ezt az egyszerű igazságot és annak nagy horderejét felismerte volna. De még Marshall is csak mintegy mellékesen és óvatosan szól róla, nem épít rá.¹ Ő, aki folyton közvetíteni igyekszik a régi angolok és a határhazzoniskola tanításai között, persze, nem is teheti ezt, mert különben egészen vissza kellene térnie Ricardo-hoz, akinek

¹ „... bármiként fejlődjék is a jövőben a mezőgazdasági technika, ha a munkát és tőkét folyton szaporítjuk a földdel szemben a termelésnél, ez végső eredményben az illető munka- és tőketöbblet által létrehozott terméktöbbletnek a csökkenését fogja maga után vonni,” *Principles of Economics*. Vol. I., London, 1898. évi kiadás, 236. l. Tárgyunk szempontjából különben az egész pont, melyből az idézetet vettük, nagyon tanulságos. Rövid tartalmát itt adom a könyv széljegyzetei szerint: „A csökkenő hozadékképesség meghatározása bevezetőleg. — Lehetséges, hogy a földet nem használják eléggé ki. — Ebben az esetben az újabban befektetett munka és tőke növekvő hozadékot nyújt, mégpedig mindaddig, míg a termelő a maximális eredményt el nem éri. — Ettől a pillanattól kezdve az eredmény csökkenni fog. — Ha nem így volna, hanem másként, minden földbirtokos akkor járna legjobban, ha tőkéjét és munkaerejét földje csak egy kis részének a meg-

pedig a járadéktanára éppen ő mérte az első komoly csapást, mikor a quasirent fogalmával először igyekszik azt hatalmas méretekben, nézetem szerint egészen indokolatlanul, kiterjeszteni. Maga a cambridge-i iskola, mely különben mindenben eléggé odaadón követi mestere útmutatásait, még kevésbé hajlandó elismerni a csökkenő hozadékképességet a természet, illetőleg a föld sajátos termelőtényezői tulajdonsága gyanánt, és még kevésbé von le ebből a tényből a földjövedelem magyarázatára vonatkozólag, például az ipari termelés jövedelmezőségével szemben, további következtetéseket. Én azonban ennek ellenére is, éppen mindannak alapján, amit itt ebben a pontban elmondtam, hatástalannak merem állítani a technika segítségével hívásával intézett támadást a földjövedelem előadott magyarázatával szemben.

*

Nézzük, hogy meg tudja-e állani a helyét ez a magyarázat azzal a támadással szemben is, melyet az újabb elmélet egy, a gazdaságtan saját fegyvertárából vett harci eszközzel intéz ellene.

A mult század utolsó évtizedeiben, tudvalevőleg, erősen előretört a közgazdaságtanban az úgynevezett szociálpolitikai irány. Ez a közgazdaságtan, mely szívesen is nevezte magát társadalmi gazdaságtannak, bizony, sok tekintetben nem volt tiszta tudomány, hanem inkább etika és politikum. Tanításai határozottan társadalmi irányúak voltak, és annyira modernek, hogy jórészt belőlük él ma — közbevetőleg legyen mondva — az amerikaiak új, gazdaságpolitikával kevert közgazdaságtana. De a fasizmus és a németek nemzeti szocializmusa sem tanulta azt, amit jól csinálnak, tulajdonképpen, máshonnan. Tagadhatatlan érdeme volt ennek az iránynak, hogy mindig az egész emberiséget nézte és nem az egyes embereket. A társadalmat vizsgálta, ennek a javát kutatta, és nem a magánérdek kielégítésének a nyitját kereste. Hogy közbe-közbe gyakran elhagyta a gazdasági élet szilárd talaját, és hogy a létezők magyarázása

művelésére fordítaná. — Jobb művelő módzatok lehetővé teszik, hogy több tőke és munka fordítottassék hasznosra a földre. — A törvény a termékmennyiségre, nem annak az árára vonatkozik. — A törvény összefoglaló értelmezése." — Itt, ennél a végső pontnál mondja a szerző befejezően azt, amit idéztem.

helyett a szerinte óhajlandót vázolgatta, valamint hogy e közben nem egyszer a felhőkbe is elkalandozott, az az alapfelfogásával együtt járó, veleszületett hibája volt. Tanításai ekként, természetesen, határozatlanok voltak. Ez a határozatlansága pedig, hasonlóképen magától értetődően, hamar idézett elő ellenhatást a tudományban. Akik a közgazdaságtanban a legnemesebb irányú célkitűzésnek sem bocsátják meg, ha arról beszél, aminek nézete szerint lennie kellene, ahelyett, hogy azt vizsgálná, ami van, a tiszta elmélet egyedüli jogosultságát szegezték, ezzel a társadalmi szempontból célkitűző irányú közgazdaságtannal szembe. Így jutott a tiszta elméleti irány lassanként uralomra.

Ennek a kutató körzete, alapfelfogásának megfelelően, persze, csak meglehetősen szűk lehetett. Még leginkább az áralakulás terén talált magának a maga módja szerint kutatni valót. De az árelmélet mezejét is különösen azóta igyekszik igen mélyen járó ekékkel szántani, amióta a matematikát is segítő eszközül használja. Minket most ennek az irányzatnak a ténykedéséből leginkább az érdekel, hogy szemléletével alaposan elfordul a társadalomtól, és hogy az egyes ember, a magángazdaság érdekeit vizsgálja közvellenül. Az ember a maga egyéni gazdasági körével, könnyen látható és számszerűen is megállapítható magángazdasági érdekeivel így megint eléje került, mint vizsgálati anyag fontosság tekintetében a társadalom egészének. Már amikor Alfred Marshall az ő reprezentív cégéről, e cég különböző természetű költségeiről kezdett beszélni,¹ egészen belevitte a közgazdaságtant a magángazdasági szemlélet világába. A magángazdasági szemlélet pedig egyvalami rosszat mindenesetre eredményezett a közgazdaságtanban. Rendkívül megszükitette a tudomány látókörét. A magángazdaságot, mely a mának él, a holnap még valószínűleg, de minden bizonnyal csak az az időköz érdekli, mely alatt üzletei lebonyolódnak. Ez az időköz pedig, bárminő hosszú legyen is az egyes ember élete, a magánvállalkozás szempontjából, egészen elenyészően kicsiny, parányi időtartam a gazdálkodó emberi társadalom, de a nemzetek életében is. A

¹ Lásd id. m. 397., 422., 450. és 514. ll., de az egész munka során még egyébült is.

klasszikus közgazdaságtannak elévülhetetlen érdeme, — és ezt szívesen hangsúlyozom annak ellenére, hogy e tekintetben a közgazdaságtanban ma divatos felfogással ellentétbe jutok, — hogy vizsgálódásaiban mindig a hosszú időre szóló szemlélet álláspontjára helyezkedett, és hogy ezt az eljárás módját egészen természetesnek, magától értetődőnek tartotta. Az ezzel ellenkező, a rövid időre szóló szemlélet, mondjuk, a politikai programbeszédekben lehet helyén való. Ezek olyan megnyilatkozások, amelyek a ma emberét, aki csak a saját érdekét nézi, igyekszik egy pártnak a hívéül, egy bizonyos kormányzat támogatójául alkalmilag megnyerni. De már aztán helyesen határozni abban, amit valamely kormányzat megvalósítani csakugyan akar, minden bizonnyal csak a hosszú időre kitekintő szemlélet segítségével lehet. Mert amit egy kormányzat tényleg tesz, az legtöbbször nem csak a mának szól, hanem a jövőre, sokszor a nagyon távoli jövőre is kihat. Ez is bizonyítja, hogy a tudomány, már t. i. a közgazdaságtani tudomány, mely a közgazdasági politikát van hivatva irányítani, még kevésbé elégedhetik meg a rövid időre szóló szemlélettel.

A mának élő emberek azonban mást hisznek. És, sajnos, ma a tudomány sem igen akarja eltérni azt, hogy alacsony gabonaárak idején a földjövedelem emelkedő irányzatáról beszéljünk. Ezt a mai tudományt, már t. i. a tudománynak ezt az irányát, — úgy látszik, — csak az érdekli, hogy miként alakulnak a jövedelmek ma. De hogy miként alakulnának a messze jövőben minden állami beavatkozás nélkül, azt fölöslegesnek tartja vizsgálni, hihetőleg azért, mert az állami beavatkozást mindig valami egészen magától értetődőnek tartja. Hiszen, a jövőre vonatkozólag ebben, valószínűleg, igaza is van. De az mégis csodálatos, hogy arra nem gondol, hogy az állami beavatkozás tartalma változhatik, hogy ennek nem kell mindig egyformának lennie, és hogy ennek a tartalomnak a megváltozásával megváltozik az alap is, melyre ő ítéletét építi, és hogy így az ítélet maga is megdől.

A közgazdaságtan ezen említett, ma meglehetősen uralkodó irányzatának nézete szerint a gabonaár erősen hullámzó valami; a földjövedelem, pedig adók és a mezőgazdaságot sújtó más egyéb, valószínűleg mindinkább fokozódó terhek és korlátozások következtében mindig kisebb és kisebb lesz.

Azt hiszem, ebből világosan látszik, hogy az ekként gondolkozó közgazdaságtani irányzat, mely pedig kérdésünkben is a tiszta elmélet magas igényeivel indul el kutatásaira, tényleg azonban a magángazdasági felfogás útvesztőjébe téved, a földjövedelem alakulását nézve egy percre sem habozik jogi mozzanatokkal belekeverni a vizsgálódásaiba. Éppen e miatt nem tudom a most ismertetett, magángazdasági érdek vezérelte és rövid szemléletű álláspontot a földjövedelem emelkedő irányzatáról szóló régi angol tanítás győztes ellenfelének tekinteni.

*

Az újabb elmélet azonban még más oldalakról, illetve még más alapokon is szembekerül ezzel a régi angol tanítással. Az egyik ezek közül az amerikai határtermelékenységi iskola gondolattermése, mellyel ez az iskola a csökkenő hozadékképeség tényét általánosítani akarja a gazdasági élet magyarázatánál.

Az amerikai határtermelékenységi iskola megalapítóját, a ma is élő közgazda-patriarchát, J. B. Clark-ot, akinek a tanítását azonban, melleleg mondván, a mai amerikai tudós-generáció már valami nagyon meghaladott dolognak tekint, a maga idejében ugyanaz az igyekezet sarkalta, mint idősebb angol versenytársát, a már említett Alfred Marshall-t. Ő is arra törekedett, hogy a határhaszonelméletnek akkor uralkodóvá vált tanításait valahogyan összebékítse a klasszikus angolok felfogásával. Ennek a házasító törekvésnek eredménye a magában véve eléggé ártatlan disutility-tan, de eredménye a már erős bírálatot kívánó az a gondolat is, mintha a szükséglettelítés következtében beköszönlő haszoncsökkenés ténye csak egyik esete volna a csökkenő hozadékképesség természeti törvényének, és hasonlóképpen eredménye az a szintén kifogásolandó megállapítás is, mely a Clark-féle tanításoknak tulajdonképpen a lényege, hogy minden termelőfolyamatnál és minden termelőtényezőnél a csökkenő hozadékképesség ténye mint olyan törvény érvényesül, mely minden gazdasági életjelenséget általánosan jellemez.

Az nyilvánvaló, hogy minden termelőfolyamatnál, bárminő legyen is ott a termelőtényezők összetétele, kell, hogy érvényesüljön a csökkenő hozadékképesség. De az is bizonyos, hogy ezt a tényt nehéz lett volna még szerencsétlenebbül magyaráz-

ni, mint ahogy ez a csökkenő hozadékképesség általánosításával történt. Nem kell ezt az állításomat itt bővebben megokolnom, minthogy ezt már másutt — és azt hiszem, kielégítő eredménnyel — megtettem.¹ Csak a következőt említem, ami így rövidesen is eléggé igazol. A határtermelékenységi iskolának a csökkenő hozadékképességet általánosító felfogása, például, a a tőkénél is csökkenő hozadékképességet lát, mégpedig azért, mert először a gép sem tart örökké, hanem használat következtében ócska vassá válik, és mert másodszor a gép teljesítőképessége sem fokozható a végtelenségig. Itt a magyarázat kettős hibát követ el. Téved, mikor azt hiszi, hogy a gép minden további nélkül rövidesen tőkének tekinthető; de téved akkor is, mikor nem látja meg, hogy a gépnél is érvényesül a természet, mint termelőtényező. Ha ezt észrevenné, és ha osztaná azt a felfogásunkat is, hogy a természetnek mint termelőtényezőnek a jellemzője éppen a csökkenő hozadékképesség, úgy megértené, hogy mért nem tarthat a gép sem, mely töke gyanánt tényleg érvényesülhet, örökké. A csökkenő hozadékképességet csak akkor lehetne általánosítva magyarázni, ha az ócska vassá lett gép a lomtárban éppen úgy magától megint új és használható géppé válhatnék, mint ahogy az agyoncsigázott föld magához tér és visszanyeri eredeti termőképességét, ha ugarnak hagyják. De amíg ebben a tekintetben különbség van a gép és a föld között, addig azt sem lehet állítani, hogy a mezőgazdasági és az ipari termelés egyugyanazon hozadéktörvénynek van alávetve, sem azt nem lehet bizonyítani, hogy a kettőből eredő jövedelmezőség egyforma irányzatú.

Úgy hiszem, ezek alapján nyugodtan elmondhatjuk, hogy a csökkenő hozadék jelenségét általánosítani akaró tanítás sem veszedelmes ellenzék a mi álláspontunkkal szemben.

Nem éreketlen azonban ezt a léves tanítást még egy más szempontból is közelebből szemügyre venni.

A régi angol iskola szerint annál nagyobb a földjövédlem, minél messzebb kénytelen a társadalom akár az élelmi-szerek termelése céljából, akár az elhelyezkedhetés okából az igénybe vett földterület határát kiterjeszteni. A mezőgazda-

¹ Lásd szerző, Közgazdaságtan, I. kötet. Budapest, 1933., főleg a 20. és a 31. §§. De a kötet termeléstani fejezetében egyáltalán.

sági termelés alapján előálló földjövedelmet tekintve ez más-ként azt jelenti, hogy a földből eredő jövedelem ebben az esetben tulajdonképpen nem annyira a föld termékenységének, mint inkább a termékellenségének a következménye. Ebben a paradox formában szeretik éppen ezért a tételt azok hangoztatni, akik a klasszikus iskola tanítását a földjövedelem alakulásának okairól és irányáról nem osztják. Pedig az így formulázott tétel tulajdonképpen csak kevéssé szerencsésen hangzó alakban fejezi ki azt, ami feltétlenül igaz, t. i. hogy a földjövedelem a föld csökkenő hozadékképességének a következménye. Így a tétel már mindenki számára sokkal érthetőbben és elfogadhatóbban szól, és nem mond mást, mint hogy a föld és egyáltalán a természeti tényező csökkenő hozadékképessége nélkül a földjövedelem nem lehetne emelkedő irányzatú.

Szegezzük le most magunknak ezt a tényt további kiindulásul, és fűzzük hozzá, hogy abban az esetben, amikor a távolsági tényező alakít ki bizonyos különleges földjövedelmet, — ennek helyzetjáradék a neve, — szintén a csökkenő hozadékképesség ténye érvényesül, mert minél távolabb történik a termelés a fogyasztótól, annál több költségbe kerül a termékeknek a fogyasztóhoz való szállítása. A távolság növekedésével nagyobbodó költség pedig a termelés csökkenő hozadékaival egyértelmű. De termelés folyik még az ilyen távolabbi helyeken is, mert erre a drágábban előállított árumennyiségre is szüksége van még a társadalomnak a maga szükségleteinek fedezése céljából. Minél messzebb fekvő termelőhelyet kénytelen még a társadalom a szükségletek fedezhetése céljából használni, annál nagyobb, annál szembeszökőbb a kedvezőbb helyen lévő termelőnek az előnye. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy például a nagy városok növekedésével mindinkább nő a város középpontjában, illetve az ehhez a középponthoz közelebb fekvő részekben a helyzetjáradék. A már említett szociálpolitikai törekvésű közgazdaságtan ezt a vitathatatlan tényt erősen hangsúlyozta, ami könnyen érthető. Hiszen ez az iskola akkor virágzott, amikor egyes európai nagy városok, mint Berlin, Budapest, amerikai gyorsasággal növekedtek. A múlt századvégi szociálpolitikai irányú közgazdaságtan aztán ennek a tanításának a gyakorlati irányú következményeit is levonta, mikor különösen a községi telekjáradékpolitika

terén gyökeres, sokszor a magántulajdon elvébe is beleütköző intézkedéseket követelt. Természetes, hogy az ilyen földbirtokpolitikai törekvések nem tetszenek az ellentétesen érdekelteknek, akik az előnyös fekvésű helyek birtokában vannak, és akik arra is gondolhatnak, hogy késői utódaiknak a jövedelme e helyzetekből, a köz korlátozó beavatkozásánélkül, még majd az övékéénél is nagyobb lehet. De nem tetszhetik az így érdekelteknek, magától értetődően, az az elméleti magyarázat sem, mely szinte indokolni látszik azt a gazdasági politikát, amely, legalább sűrűn lakott helyeken, a magántulajdont a föld felett korlátozni kíváná.

Ha azonban nem teszünk különbséget, természetüket tekintve, a földjövedelem és az egyéb jövedelmek között, különösen pedig, ha nem emelem ki a csökkenő hozadékképességet mint a földjövedelem különleges keletkező okát, hanem ha a csökkenő hozadékképesség jelentőségét, mint jövedelemkeletkeztető okét inkább elmosom, akkor azt sem vagyok kénytelen tanítani, hogy a földjövedelem emelkedő irányzatú. És csakugyan, az angol és amerikai közgazdaságtan, amelyről most beszélünk, és amely Angliában, legalább a tudomány hivatalos székhelyein, ma is még az uralkodó irányzat, de amelyet szűkebb hazájában, Amerikában, előbbi magas polcáról az institúciós iskola már leszorított, a csökkenő hozadékképesség tényének az általánosításából ezt a következtetést le is vonta. Hogy annak a vereségnek az okai között, melyet a határtermelékenységi iskolának hazájában az institúciósoktól el kellett szenvednie, nagy mértékben szerepel az ilyen és más hasonló kérdésekben elfoglalt társadalomellenes álláspontja, az nyilvánvaló.

A mondottak bizonyosságául csak R. T. Ely-re, a chicagói Northwestern-egyetem tanárára utalok, aki a földjövedelem, de különösen a helyzetjáradék kérdésével foglalkozó nagyon kimerítő tanulmányában arra az álláspontra helyezkedik,¹ hogy azok, akik az ő iskolájának az irányzata előtt foglaltak állást a helyzetjáradék kérdésében, — ezek a szociálpolitikai iskola hívei,

¹ Kosten und Einkommen bei der Bodenverwertung. E német nyelven megjelent tanulmány a magas színvonalú Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart című gyűjteményes munka III. kötetében látott napvilágot. A kötetet Einkommensbildung címen 1928-ban Bécsben adták ki.

— nem vették eléggé figyelembe a földjövedelem képződésénél azokat a költségeket, amelyek e jövedelem kialakulásával együtt járnak. Ő is, éppen úgy, mint a cambridge-i iskola,¹ abból indul ki, hogy a föld lassanként mindig más és más, fokozottabb jelentőségű használat alá kerül, de hogy az átmenet költségeit, melyeket a tulajdonos előlegez, és amelyek a föld értéknövekedésében megtérülnek, végső eredményben a társadalomnak kell viselnie. Ely így fejezi ki a földhasználat átmeneti költségeiről szóló törvényt: A költségek, melyek a föld tulajdonosát a természetes átmenet időszakában terhelik, a társadalom érdekében állanak, és éppen ezért meg kell, hogy térüljenek abban a magasabb földárban, mely annak a következőképpen, hogy a földet most már másként használják. Szerző szerint ez a törvény jelentős haladás azzal a régebbi felfogással szemben, mely a földjövedelem növekedésében, illetve a föld értékének emelkedésében meg nem érdemelt vagyonszáporulatot látott.²

¹ Lásd: Henderson, H. D., Supply and Demand. London-Cambridge. 1930-iki kiadás, 83–103. ll.

² Id. m. 251. l. — Ely érdekes tanulmánya tárgyunk szempontjából több tekintetben érdemel figyelmet. Így mindenekelőtt a „modern” elméleti felfogást tükrözi vissza a régivel, a tanulmányban is angolnak nevezett magyarázattal szemben. Ez más szóval azt jelenti, hogy a földjáradék alakulását a hosszú időre szóló szemlélet helyett rövid idejű alakulásában vizsgálja. Ennek bizonyosságául a tanulmányból csak a következő mondatot idézem: „Unlängst wurde ein freies Stück Land zu einem so hohen Preise verkauft, dass sich die Aufmerksamkeit der Zeitungen darauf richtete, und doch ergab sich, genau gerechnet für den Eigentümer ein Verlust von einer halben Million Dollar, da das Stück durch lange Zeit hindurch in seinem Besitz war.” (Id. m. 250. l.) A szerző nem veszi észre, hogy a felhozott ténnyel tulajdonképpen maga ellen bizonyít. A telket ugyanis semmiesetre sem vették volna meg feltűnést keltő magas áron, ha a vevő nem számíthatott volna a telekjáradék jövőbeli emelkedésére. Az független ettől, hogy akár a régi, akár az új tulajdonos a telekjáradék növekedésére spekulálva, elszámíthatja magát, vagyis hogy előbb kénytelen eladni, semmint a telek értékének jelentősebb emelkedése bekövetkezett volna. Ely azt, hogy az eladó a szóbanforgó telket csak veszteséggel adhatta el, az általa úgynevezett „történelmi költségek” folytonos növekedésével okolja meg. Ezek a költségek szerinte egyformán alakulnak úgy azoknál az üzemeknél, amelyek működésük közben különösebben földre vannak utalva, mint az ipari és a kereskedelmi vállalatoknál. A vállalatok első idejében mutatkozó fedezetlen kiadások mindenütt elkerülhetetlen költségek, amelyek éppen a társadalom egészének az érdekében

Mindehhez a fent már elmondottakon kívül elegendő még annyit hozzátenni bíráló gyanánt, hogy aki a földjövedelem kialakulásánál, mint ezt Ely is teszi, költségről beszél, és ezek között elsősorban az adókra és másegyéb közterhekre gondol, az nem közgazdasági, hanem magángazdasági szempontból nézi a dolgokat. Hogy mindaz, amit mond, ezenkívül a rövid időt tekintő szemlélet szülötte is, e döntő ítélet után különösebben már figyelembe sem jön. Ha magángazdasági szempontból ítélek, úgy könnyű azt bizonyítani, hogy például New-Yorkban csökkenő a telekjáradék, aminthogy valójában ennek a bizonyítása volt a tanulmány angol nyelvű eredetijének a tulajdonképeni célja.¹

merülnek fel. (Id. m. 249. l.) Az a föld pedig, amelyet már nem művelnek mezőgazdaságilag, de amelyet mindaddig használatlanul hevertetnek, amíg nem adható el lakóház vagy üzleti épület céljaira, olyan valaminek tekintendő szerinte, mint ami lassanként későbbi használatra érlelődik meg, akárcsak a vetés az aratásig. Erre is várni kell. A megérlelődés várakozási idejére a társadalom egésze szempontjából van szükség, mert az egész társadalomnak az érdeke az a fejlődés, mely éppen ez alatt a várakozási idő alatt megy végbe. Ennek a várakozásnak a költségét téríti meg a várakozó földtulajdonosnak a föld későbbi értékemelkedése. Az Ely-féle okoskodásnak ezen a pontján mutatkozik a földjövedelemre vonatkozó újabb elméleti magyarázat második eltérése a régitől. Míg a „régibbi” felfogás szerint visszélé a társadalommal szemben, ha a földtulajdonos mindaddig használatlanul heverteti a földjét, míg az egy lehetőleg magas rendű használatra meg nem érik, addig Ely az „átmeneti költségek törvényének” felismerésében — így nevezi ő a kifejtett magyarázatot — jelentős haladást lát a régibb felfogással szemben.

¹ Nem nehéz arra más vonatkozásban is rámutatni, hogy ennek az időszaknak a legkomolyabb vértetelben megjelenő közgazdaságtani tudománya Amerikában talán a kellelénél egy-kissé erősebben állt a kapitalizmus szolgálatába. Ezt jól mutatja az is, ahogy például Irving Fisher igyekszik magyarázni a jövedelem fogalmát. Lásd: *The Nature of Capital and Income*. New-York, 1906., vagy ugyanennek a szerzőnek egy más munkája: *Are Savings Income?* Publications of the American Economic Association. April, 1908., és ismét egy másik munka: *Der Einkommensbegriff im Lichte der Erfahrung. Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*, III., Wien, 1928., 22—45. II. — Lásd ugyanerre a tárgyra vonatkozólag a következő, az egész akkori amerikai irodalomra fölöttébb jellemző helyet: H. J. Davenport, *Value and Distribution*. Chicago, 1908., 554. l. Ha ezt elolvassuk, nem csodálkozhatunk rajta, hogy az új amerikai közgazdaságtani irányzat, az institucionalizmus, mely gazdaságpolitikáját tekintve erősen szociális hajlandóságú, olyan élesen fordult szembe az idősebb Clark alapította határtermelékenységi iskolával.

*

Lássuk ezek után azt a másikat, említettem tanítást, mely szintén tagadja a földjövedelem különleges természetét, és ennek folytán a jövedelem alakulásának minden olyan magyarázatát, mely a régi angol iskola felfogására épít, helytelennek mondja. Ez a tanítás sem esik nagyon messze a határtermelékenységi iskola éppen tárgyalt felfogásától, de a mai európai közgazdaságtan termelte ki. Ez mindenfajta jövedelemalakulást bele akar szorítani az egységes ármagyarázat Prokrustes-ágyába.

Ma szélteben elterjedt elméleti álláspont a közgazdaságtanban, hogy ez a tudomány csak mint árelmélet képzelhető el, és hogy a jövedelemelosztást sem kezelhető másként, mint, lényegében és formájában egyaránt, alkalmazott árelmélet gyanánt. Ez a felfogás, a rá szintén jellemző általánosító törekvéssel, a földjövedelmet éppen olyan árjelenség gyanánt igyekszik magyarázni, mint ahogy ez más jövedelmi ágakkal, például a tőkekamattal, vagy a munkabérrel, könnyen sikerül is neki.¹ Ez az eljárás az azonban, mely a jövedelmeket rövidesen a termelésnél használt termelőeszközök ára gyanánt kezeli, nem alkalmazható simán minden jövedelmi ág magyarázatánál. Ha tudom is a tőkeamatot a kölcsönadott tőke használatának az ára, a munkabért a bérbe adott munkaerőnek az ára gyanánt értelmezni, úgy ezzel a kezelésmóddal, például, már megakadok a vállalkozó nyereségének a magyarázatánál, mert ez esetenként minden bizonynyal több, mint a vállalkozó munkájának az ára. Azonkívül ezt a jövedelmet senki sem fizeti ki a vállalkozónak, holott az árjövedelmeknél mindig rá

¹ Persze, a magyarázatnak ez utóbbi, könnyebb eseteiben is felmerül a kérdés, hogy mi történik ilyenkor a hatalmi nyomattal, ezzel a jelentős jövedelemalakító tényezővel? Figyelembe veszi-e a magyarázat ezt, avagy nem? Az utóbbi eljárásra, t. i. hogy ne vegye figyelembe, annál is inkább mutatkoznak e magyarázatnál hajlandóság, mert ez is szereti magát a tiszta elmélet mezébe kellelni. De ha figyelembe akarja venni, akkor sem jön zavarba. A jövedelem alakulását ebben az esetben is magyarázhatja a maga árelméleti eszközeivel, hiszen a hatalmi tényező jövedelemalakító ereje is tényleg áralakulások során keresztül érvényesül. Bár megint igaz, hogy a hatalmi nyomattal fölöttébb másfajta ártényező, mint azok, amelyeknek a hatása alatt a kínálati és keresleti görbék különben így vagy úgy alakulnak. Az a módja azonban a jövedelemalakulás magyarázatának, melyet éppen tárgyalunk, ezen az utóbbi nehézségen túlteszi magát.

lehet mutatni arra a gazdaságra, mely a jövedelmet a jövedelem élvezőjének ár formájában kifizeti. Teljesen felmondja azonban a szolgáltatást a jövedelemnek közvetlen ár formájában való magyarázata a földjövedelem esetében. Mert nézzük csak: ha a munkabér a bérbe adott munkaerő használatának az ára gyanánt, a kamat pedig a kölcsönadott tőke használatának az ára gyanánt tesz számot, és mindegyik így magyarázódik is mértéki kialakulását tekintve is, akkor arra a kérdésre, hogy mi a földjövedelem és hogy ez miként alakul ki, ez a felfogás csak azzal felelhet, hogy a földjövedelem a használatra másnak átengedett föld használatának az ára, és hogy a földjövedelem nagysága is attól függ, hogy a föld tulajdonosa mennyit tud az átengedett föld használatától a használat ellenértéke fejében kapni. Nyilvánvaló, hogy ez semmi más, mint a haszonbér. És csakugyan, ez a felfogás a földjövedelmet tulajdonképpen fogalmilag is, de mértékileg mindenestre, a haszonbérrel mondja egyenlőnek.

Ezzel a ma nagyon elterjedt elméleti felfogással, mely a földjövedelmet rövidesen a haszonbérrel azonosítja, egy kissé bővebben szeretnék foglalkozni. Látszólag ugyan eltér ez a tárgyamtól, mely a földjövedelem irányzatának a vizsgálata. Tényleg azonban ezzel a bírálattal is a magam elé tűzött célt szolgálom, mégpedig a legközelebbiről. Mert ha meg kellene hajolnom az előtt a felfogás előtt, mely a földjövedelmet a haszonbérrel azonosítja, akkor nehezen tudnám a földjövedelem határozott irányzatát bizonyítani. A haszonbér ugyanis, mint egy magánjogi szerződés folyománya, a legnagyobb mértékben változó magasságát tekintve, mégpedig változó olyan tényezők hatása alatt, amelyek az életben tulajdonképpen már csak a földjövedelem kialakulása után lépnek fel szereplőleg. Nem mondok vele semmi újat, ha megemlítem, hogy ilyen tényezők gyanánt azokra az adókra gondolok, amelyek elsősorban magát a földjövedelmet, de másodsorban aztán mindjárt a földhaszonbérő vállalkozói jövedelmét sújtják. De gondolok, természetesen arra is, hogy ezek az adóterhek időnként egész rendszertelenül változhatnak.

A földjövedelem nem azonosítható a haszonbérrel, mert ha ez igaz volna, akkor sajátkezelésű földön mindenféle jövedelem mutatkozhatnék, csak éppen földjövedelem nem. A bírált

felfogás erre az ellenvetésemre, persze, azzal felelné, hogy távol áll tőle a földjáradékot és a haszonbért fogalmilag össze-zavarni; csak azt állítja, hogy a földjáradék mértékét a haszonbér, illetve sajátkezelésben lévő földön az elérhető haszonbérnek megfelelő nagyságú összeg állapítja meg. Amire én viszont azt válaszolom, hogy a földjáradék, — én szívesen nevezem így külön nevén a sajátos jellegű földjövedelmet, — hogy, mondom, a földjáradék természeti törvényen alapuló gazdasági jelenség, mely egy természeti ténynek és a magántulajdoni jogi rendnek a folyománya, és éppen ezért mindaddig, míg a magántulajdoni rend fennáll, el nem tűnhetik. Ezzel szemben a haszonbér jogi jelenség, melyet a jogi rend, a magántulajdon intézményének egyébként való fennmaradása esetén is, megszüntelhet. A bírált felfogás két egészen különmemű dolgot, egy természeti-gazdaságit és egy jogit összekavar, ami megint a magángazdasági szemlélet belopódzását jelenti a közgazdaságtanba. A földjáradék a köz gazdasági életének a jelensége, ha az egyes emberek jövedelme is; a haszonbér minden esetben magángazdasági tünemény, ha egy közgazdasági jelenség, a földjáradék, szolgál is alapjául. Sőt, majd látni fogjuk azt is, hogy a haszonbér mértékileg sem szokott egyezni a földjára dékkal. De erről később. Előbb nézzük még meg csak azt közelebbről, hogy a két tüneményt, a földjáradékot és a haszonbért, mért nem lehet fogalmilag azonosítani.

Tegyük fel, hogy a magántulajdon intézményének egyébként teljes épségben tartása mellett, a tulajdonban levő földek haszonbérbe adása eltiltatnék és minden földtulajdonos arra köteleztetnék, hogy maga gazdálkodjék. Mellesleg mondva, ezzel nem is tételezünk fel olyat, amiről a valóságban nem lehetne beszélni. Az intézkedés a magántulajdonnak mindenestre erős korlátozása volna; de van olyan gazdaságpolitikai irányzat, mely ettől az intézkedéstől üdvös eredményeket vár. Ha tényleg minden földtulajdonos maga volna kénytelen gazdálkodni, úgy az ismertetett elméleti álláspont szerint meg kellene szűnie a földjáradéknak. Vagyis mindazoknak a mezőgazdáknak a jövedelmében, akik akkor mind a saját földjükön gazdálkodnának, csak vállalkozói nyereség mutatkoznék és nem jelentkeznék, — mondom, mindig a bírált felfogás szerint, — semmi földjövedelemszerű, különleges elem. Ez nem valószínű.

A különböző földek különböző termékenysége és különböző fekvése sokkal áthatóbban és állandóbban érvényesülne a mezőgazdasági termelők jövedelmének alakulásában ekkor is, mint az ipari termelőkében, ahol azok a különbségek, melyek az egymással versenyző termelők termelésének a feltételei között mutatkoznak, sokkal inkább áthidalhatók és semmiesetre sem olyan állandó természetűek, mint a különböző földek különböző fokú termelőképességében és a különböző földterületek különböző fekvésében mutatkozó különbségek. A földnél ezek az eltérések meg nem szüntethető természeti adottságok. Éppen ezért a feltételezett esetben is mutatkoznék a földtulajdonosok jövedelmében, átmenetileg esetleg gyengébben, máskor erősebben, de állandóan valami olyanfajta elem, amit másegyéb termelők jövedelmeiben hiába keresünk. Ez a földjáradék.

Az ismertetett álláspont helytelenségére különben még egy más oldalról is rá lehet mutatni. Amikor a kérdésnek ezt az oldalát érintjük, arról a különbségről is fogunk már szólni, mely mértékileg áll fenn a földjáradék és a haszonbér között. Ha igaz volna, hogy a haszonbér a földjáradék, szóval, ha igaz volna, hogy a haszonbér a megfelelő, párhuzamos ellendarabja a tőkekamatnak és a munkabérnek, akkor felmerülhet a kérdés, hogy miből fizeti a haszonbérlő a haszonbért. Szerintem a földjáradékból fizeti, mely a termékek árában az ő kezéhez folyt be és amelyet hol megpótol még a maga vállalkozói nyereségéből valamivel, hol pedig visszatart belőle magának valamit, amivel ebben az esetben saját vállalkozói jövedelmét növeli. Hogy e két eset közül melyik köszönt be, az a haszonbérleti szerződés feltételeitől és attól függ, hogy minő a gazdasági termékek áralakulása. A bírált felfogás értelmében a vállalkozó által fizetendő haszonbérnek semmi külön keletkeztető gazdasági alapja nem volna, hanem a vállalkozó azt a maga jövedelméből pusztán a tulajdonjog folyományaként egy magánjogi szerződés eredménye gyanánt fizetné ki a föld tulajdonosának. A haszonbér így nyilván méltánytalan megrövidítését jelentené a mezőgazdasági vállalkozónak. De ez nincs így. Minden jövedelmi ágnak van keletkeztető gazdasági alapja. A tőkekamatnál ez a kölcsönvett, illetve befektetett tőkének, a munkabérnél a bérbevett munkaerőnek a hozadékképessége és hozadéknyújtása. A földjövedelemnél pedig, melyet sajátos ter-

mészetének megfelelően földjáradéknak nevezünk, mindazok a termelésbeli előnyök teszik ki ezt a keletkeztető alapot, amelyek a földnek bizonyos fokú termőképessége, illetve bizonyos szempontból előnyösnek tekinthető fekvése nyújt más kevésbé előnyös termőképességű, illetve fekvésű, földek által nyújtott eredményekkel szemben. Ezeknek az előnyöknek a termelésbeli előnyeiből fizeti ki a mezőgazdasági vállalkozó a haszonbért, aki csakúgy nem fizetne kamatot, ha, teszem, nem látná a vállalkozásához kölcsönvett tőke közvetlen hasznát, mint ahogy nem vállalkoznék senki mezőgazdasági haszonbérletre, ha annak a jövedelmi résznek, melyet a földtulajdonos számára le kell adnia, nem volna külön keletkeztető alapja a saját vállalkozói munkáján kívül. Ha nem volna, valószínűleg nem akadna mezőgazdasági vállalkozó, amint tényleg kevésbé is, akad, ha a földjáradék átmenetileg csökken. Nem a haszonbérlet fizeti meg a föld tulajdonosának a földjáradékot a maga vállalkozói nyereségéből. Ezt a fogyasztók fizetik meg a földtermékek árában. A haszonbérlet itt csak közvetít a fogyasztók és a földtulajdonos között. Már a haszonbérleti szerződések rövidebb-hosszabb időtartama is kizárja, hogy a haszonbért tekinthessük a földjáradék mértékének. A háború után következett jó mezőgazdasági konjunktúra idején, régebbi időből eredő szerződés esetén, a haszonbérlet, köztudomásúlag, fölös nyeresésre tettek szert. E nyereségükkel földjáradékban részesedtek. Az ezen idő után következett alacsony gabonaárak idején, és részben ma is, arról panaszkodnak, hogy a lecsökkent gabonaárak miatt abból a jövedelmükből, melyre mint vállalkozói nyereségre számítottak, meg kell pótolniuk a haszonbért, mely ebben az esetben tehát magasabb a földjáradékánál.¹

¹ Amennyiben az olvasót az itt elmondottak közelebbről érdeklik, nem ajánlhatunk neki jobbat, mint hogy nézze át O. v. Zwiedineck-Südenhorst müncheni egyetemi tanárnak *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*, Berlin, 1932. című könyvében a II. rész VI. és VII. fejezeteit. Az elsőben ezek közül a legszebben kidolgozott példáját fogja látni annak a felfogásnak, melyet éppen bírálunk. A másodikból pedig azt fogja megtudni, hogy mire használja a bírált felfogás híve a járadékgondolatot, helyesebben, hogy e felfogás szerint minő a szerepe a járadékjelenségnek a gazdasági életben. A mondottak után hihetőleg nem fog csodálkozni azon, hogy a járadékjelenség általánosító magyarázatával találja majd magát szemben ezeken a lapokon. O. v. Zwi-

Mivel mindezek alapján úgy látszik, hogy a földjáraadékok nem lehet rövidesen a haszonbérrel azonosítani, és a legutóbbi fejtegetések alapján is inkább bizonyosnak mutatkozik, hogy földjövedelem alaptermészetében különbözik azoktól a jövedelmektől, amelyeket elsősorban más termelőtényezők biztosítanak, a földjáraadéokra vonatkozó, legutóbb tárgyalt felfogás sem készítet minket arra, hogy feladjuk azt az álláspontunkat, mely szerint a földjövedelem iránya megállapítható és hogy ez emelkedő.¹

dineck-Südenhorst ma a legkiválóbb német elméleti közgazdák közé tartozik, sőt a birodalmi németek közt mindenesetre a legkiválóbb. De kora ifjúságától fogva harcol az angol iskola földjáraadéktana ellen. Álláspontjának részleteiből bírálatait és egyáltalán annak a felfogásnak a kritikáját, mely a földjáraadék nevezetű jövedelmi ágának bizonyos fokú különállását a jövedelemelosztás rendszerében tagadja, lásd a szerző következő értekezésében: *Rentenprinzip und Grundrente. Zum Streit über die Singularität der Grundrente. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 94. Band. Drittes Heft. September 1933., 385—401. II.

¹ Fentebb említettük, hogy J. E. Thorold Rogers előbb már tárgyalt tévedésére majd még egy más vonatkozásban is rá fogunk mutatni. Itt van helyén, hogy ezt megjegyezzük. Rogers, csakúgy, mint annyi sok más szerző, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, mindig a mezőgazdasággal való foglalkozásból, illetve a földbirtokosi mivoltból folyó jövedelmeket azonosítja a földjövedelemmel, a földjáraadékkal. Hogy a mezőgazdasági foglalkozásból eredő jövedelemben más alkatelemek is vannak, és nemcsak olyanok, amelyek a föld szerepére vezethetők vissza, nem kíván közelebbi említést. De abban a jövedelemben is, melyet a földtulajdonos pusztán tulajdonjoga alapján húz mezőgazdasági ingatlánából, szintén lehetnek más alkotóelemek, mint pusztán földjáraadéktermészetűek. Ezt sem nehéz elképzelni. Éppen ezért idegenszerű a szigorúan gondolkodó előtt az olyan eljárás, mely ezeket az alkotóelemeket a jövedelemben nem tudja egymástól elválasztani. De bizonyos, hogy az angol nyelv szóhasználata elősegíti ezt a tévedést. A „rent” nemcsak földjáraadékokat, hanem tényleg haszonbért is jelent angolul. Sőt bizonyos fokig maga Ricardo is belegabalyodik ebbe a dologba. Mikor a kevésbé szerencsés intenzitási járadékát magyarázza, erre az esetre hirtelenében egy olyan általános járadékfogalmat alkot, amely alig felel meg a földjáraadékról alkotott eredeti fogalmának. Rogers meg a történelmi tudásának lesz áldozatává, amikor a földesúri szolgáltatásokat is egy kalap alá vonja a földjáraadékkal. Ez még nagyobb és még elemibb hiba, mintha a haszonbért azonosítjuk a földjáraadékkal. Oppenheimer ismert földjáraadékmagyarázata, mely éppen a földesúri jogosítványok és a földjáraadék rokonságának a bizonyításából igyekszik kiindulni, éppen ezért szintén nagyon hibás, inkább a szerző politikai hitvallása által sugallt kísérlet.

IV.

Miután azokat az ellenvetéseket láttuk, amelyeket az elmélet bizonyos irányai érvényesítenek felfogásunkkal szemben, foglalkoznunk kell azokkal az aggodalmakkal is, amelyek a gyakorlat emberének lelkében támadhatnak, ha ma azt olvassa egy tudományos jellegű értekezésben, hogy a föld nyújtotta jövedelmezőség emelkedő irányzatú. A gyakorlat emberét csak a gyakorlati élet nyújtotta érvek győzhetik meg, és ezek, legalább az ő valószínű ítéléte szerint, ellenünk szólnak. Nézzük meg most ezeket az érveket, hogy lássuk mennyit érnek.

A gyakorlat embere először valószínűleg a mai búzaárakra fog hivatkozni érv gyanánt velünk szemben. Rá fog mutatni arra, hogy ezek ugyan jóval magasabbak a tavalyiaknál, de azért még mindig jóval alacsonyabbak, mint például az öt év előttié. Ez a tény, amelyet mi sem tagadunk, döntő érv a gyakorlati ember szemében oly irányban, hogy a föld nyújtotta jövedelem emelkedéséről nem lehet beszélni. De más is kérhető, talán éppen annak kapcsán, hogy az ismert nemzetközi értekezőlet, melynek célja azt kutatni, hogy a búzatermelés jövedelmezősége miként volna fokozható, legutóbb éppen nálunk ülésezett, hogy vajjon én nem kalandozom-e el túl magas régiókba, mikor a földjövedelem emelkedő irányzatáról beszélek, holott mostanában minden gazdának a mezőgazdasági termékek alacsony ára, és minden gazdasági politikusnak a mezőgazdasági túltermelés miatt fő a feje.

Mindezzel szemben arra mutatok rá, hogy egészen mást jelent a jövedelemalakulás irányzata, mint ugyanennek a hullámozása. Én a jövedelem irányzatáról beszélek, mikor a gabonaárak emelkedésére hívom fel a figyelmet; a gyakorlat embere ezzel szemben tekintetét rendesen csak az árak hullámozására irányítja, rendesen ez köti le a figyelmét. Magától értetődik, hogy az emelkedő irányzatú jövedelemnek is vannak depressziós hullámvölgyei, amelyek sokszor nagyon mélyek és amelyekben gyakran hosszú ideig fogva marad az illető jövedelem alakulása. Egészen természetes, hogy így kell ennek lennie a földjövedelemalakulásánál is. Közismert közvetlen oka ennek a gabonaár hullámozása, amit megint elsősorban a gabonatermés mennyiségének folyton hullámozó változása okoz. Az a nemzedék,

mely ma még él, már kétszer ért meg ilyen mélyebb hullámvölgyet a földjövedelem alakulásában. Először a múlt század két utolsó évtizedében, másodszer most, a legutóbbi esztendőben. Ennek az utóbbi hullámnak, mely most a gond keletkeztetője, még most sem értünk a végére. Mind a két nagy hullámvölgyet az okozta, hogy Európán kívül, de főleg Amerikában, az illető időszakokban igen nagy kiterjedésű területeket vontak be a mezőgazdasági művelésbe, közelebbről, szemtermelés alá. Szóval a nyomott mezőgazdasági árakat természeti jellegű gazdasági ok hozta létre. A mezőgazdaság válságos helyzetének tehát, mely ennek az árdepressziónak a következménye, szerintem csak hasonló erejű természeti körülmény lehet a megfelelő ellenhatója. Ilyen természetes, válságot szüntető ok most mutatkozott először a világ legutolsó évi gabona-termésében, mely az egész világot tekintve, átlag 10%-kal volt gyengébb az azelőtti évinél.¹ Ez a rossz termés a gabonaár emelkedésében mindjárt éreztette is a hatását.²

Idevág, hogy azt az aggályt is megemlítem, melyet a földjövedelem emelkedő irányzatát állító tételemmel szemben a gyakorlati emberben, legalább első pillanatra, azok a statisztikai adatok kelthetnek, melyeket e tanulmány II. részében közlök. Ezek a statisztikai adatok azt mondják, hogy az em-

¹ Lásd a Magyar Gazdaságkutató Intézet 1934. november 30-án kiadott 24. számú Gazdasági Helyzetjelentését. Budapest, 1934. 10. 1. Ugyanitt részletesebb adatok is olvashatók az 1934. évi mezőgazdasági termelés alakulásáról az 1933. évvel és az előző évekkkel szemben.

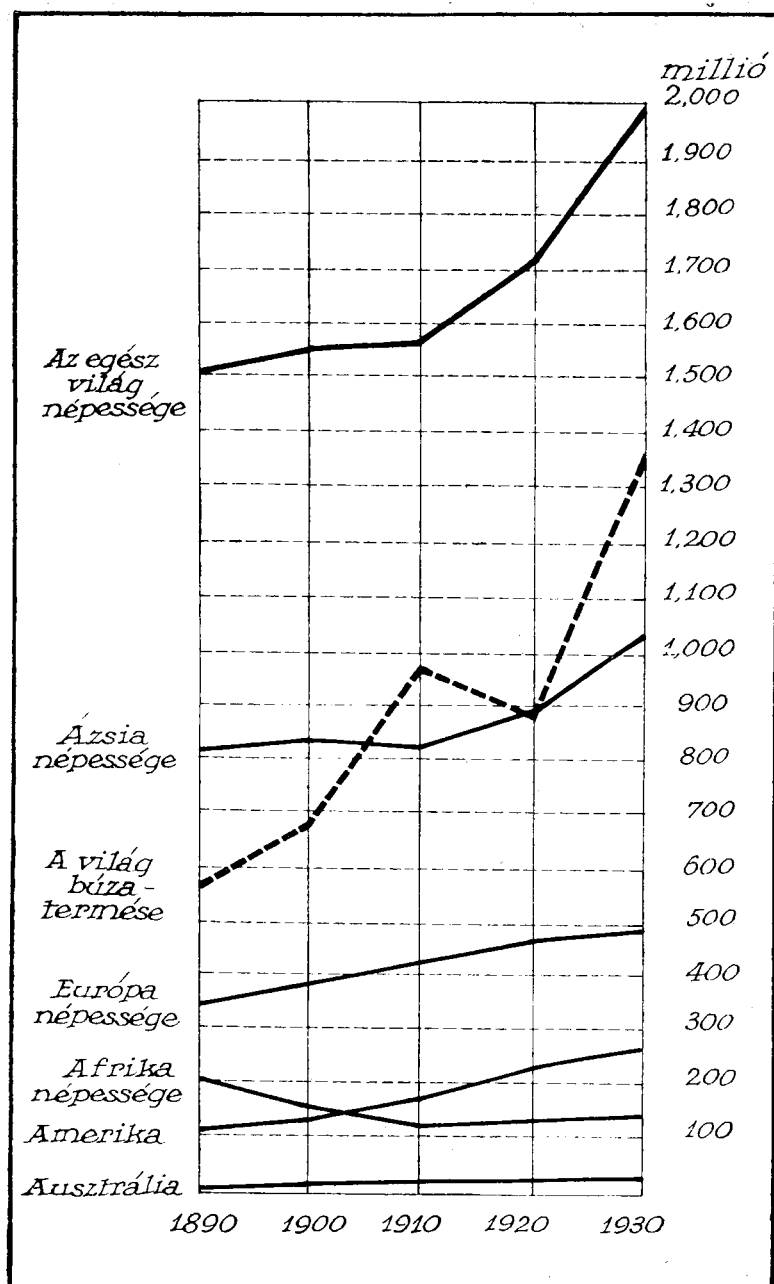
² Annak, hogy a búza ára azóta emelkedett, mindenesetre ez a gyengébb termés az oka. Annak pedig, hogy nálunk még magasabbra emelkedett a búzaár, mint a világpiacra, egyik külön oka, hogy gazdasági elzártságnaknál fogva a mi rossz termésünk bent az országban erősebben érvényesül áremelő irányban, mint ahogy e nélkül is hathatna. Ime egy ritka példa rá, hogy még úgy is fordulhat, hogy a gazdasági elzártságból, persze csak átmenetileg, de haszon áll elő. Másik külön oka a mi magasabb búzaárunknak az 1934. tavaszán kötött római egyezmény volt Olaszország, Ausztria és Magyarország között. Amit meg azért említek szívesen, mert a helyes irányú és szerencsés állami intézkedés példáját nyújtja. R. Tyler 13-ik negyedévi jelentése Magyarország pénzügyi helyzetéről a különböző kiviteli jutalmakra is rámutat, amelyek a gabona árának az emelkedéséhez nálunk bent az országban szintén hozzájárulnak. Ebben igaza is van. Ugyancsak ebben a jelentésben igen józan bírálata is olvasható ennek, a mezőgazdasági termékek áralakulását emelőleg befolyásolni kívánó gazdasági politikának. A bírálatból jól látható a kérdés és a helyzet nehéz volta is. 8—9. ll.

beriség száma századunk eleje óta erősen megnövekedett. Ha pedig ez áll, és ennek ellenére is nagy a túltermelés most gabonaneműekben, úgy ez nyilvánvaló bizonyossága annak, — így mondhatná az, aki velünk ellenkező álláspontot foglal el, — hogy a gabonaárnak, és így a földjövedelemnek is, inkább esnie, semmint emelkednie kell.

De ez az okoskodás téves.

Először is, a búzatermelés növekedésének az aránya a mezőgazdasági válságot előidézett túltermelés ideje alatt jóval túl lépte az emberi faj szaporodásának ugyanezen idő alatti arányát. Ezt az 51. oldalon levő grafikon, mely a II. részben látható első statisztikai táblázat népszaporodási adatait a búzatermelés adataival szemléltetően állítja szembe, jól mutatja. (A grafikon számadatai a népesség tekintetében lélekszámot, a búzatermelés mennyisége tekintetében q-t jelentenek.)

E táblázatból látható, hogy míg a világ népessége 1890-től 1930-ig, tehát 40 év alatt 31'01 %-kal (a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet szerint 33'80 %-kal, a Népszövetség statisztikai évkönyve szerint pedig 32'79 %-kal) szaporodott, addig a világ búzatermelésének a növekedése ugyanezen idő alatt 127'79 %. Ez igen nagy aránytalanság. De azért elhamarkodott volna ebből arra következtetni, hogy a földjáradék emelkedésének immár egyszer és mindenkorra vége van, és hogy az emberiségnek a jövőben már mindig a mezőgazdaság jövedelmezőségének a csökkenésével kell számolnia. A vizsgált időszak ugyanis csak 40 esztendő, tehát jóval kevesebb, mint egy egészséges ember élettartama, és mindenesetre elenyészően csekély idő az emberiség egész életében. Ez a rövid idő nem elegendő ahhoz, hogy az alatta tapasztaltakból a gazdasági élet bárminő változó természetű jelenségének az életnyilvánulásaiban határozott irányzatra következtethessünk. De nagyon elég ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen erős hullámvázások köszönthetnek be időnként az emberiség életében a népességnek a föld termékeivel való ellátása tekintetében. Hogy mennyire nem lehet az ilyen, aránylag rövid időközű alakulásokból messzebbmenő következtetéseket levonni, jól látszik, ha még rövidebb időközöket veszünk figyelembe, és ezeknek az adatait hasonlítjuk össze. A világ népessége 1910-től 1930-ig 1,568.8 millióról 1,985.9 millióra, tehát 417.1 millióval, vagyis

26'59 %-kal szaporodott. Ugyanezen idő alatt a búzatermelés évi 959.3 millió q-ról évi 1,318.7 millió q-ra emelkedett, ami 359.4 millió q különbözetnek, vagyis 37'46 %-nyi növekedésnek felel meg. Az aránytalanság itt, a sokkal rövidebb felényi időközben, már jóval kisebb. És még jobban változik a kép, ha a búzatermelésre és a népesség szaporodására vonatkozólag a népszövetségi statisztika adatait állítjuk egymással szembe a mondott húsz év alatt. A Népszövetség statisztikája a világ búzatermését közvetlenül a háborút megelőző években magasra becsüli. E szerint az 1909-től 1913-ig terjedő években az átlagos évi búzatermés 1,067.0 millió q volt. Ezen az alapon számítva a búzatermelés eredményének a növekedése a mondott húsz év alatt csak 23'59 %, tehát jóval kevesebb, mint ugyanezen idő alatt az emberiség számbeli gyarapodása, ami a fenti grafikon szerint 26'59 %. Ha pedig 1930-ra a népszövetségi statisztikai évkönyv már említett népesedési adatát vesszük, a különbség még nagyobb, mert ezen az alapon számítva az emberiség számbeli növekedése a mondott húsz év alatt 27'66 %.¹

Másodszor, ne felejtsük el, hogy az egész világ nem egyformán búzafogyasztó, holott a világ népességének számában minden ember egyformán egységnek számít. Erre a fenti és a fentiekhez hasonló szembeállítások nincsenek tekintettel. De azt sem veszik figyelembe, hogy eltolódások is lehetségesek, mint ahogy vannak is, búzafogyasztó társadalmakban is, időn-

¹ A gyakorlati életet különösen nem érdeklik a hosszú időfolyások. A Canadian Bank of Commerce kiadványát, *The Monthly Commercial Letter*, New Series, Number 50., Toronto, Canada, August, 1933., illetve az ebben olvasható következő cikket: *Weat, the Long-Trend of Production, 1885—1932.*, bizonyosságául idézzük annak, hogy a gyakorlati élet már 50 esztendőt is hosszú időnek kívánna tekinteni a búzatermelés fejlődésében. A cikk M. K. Bennett, *World Wheat Crops, 1885—1892. New Series, with Areas and Yields, by Countries* című tanulmánya alapján készült, mely a californiai Stanford-egyetem Food Research Institute-jának *Wheat Studies* című kiadványában, Vol. IX., No 7., April 1933. jelent meg. Jellemző, hogy ez a tanulmány maga nem beszél long trend-ről. Hogy trend-et mégis említ, ez csak azt mutatja, hogy az amerikai konjunktúra-kutatás sincs hosszú idők szemléletére beállítva. Persze, a ma fölöttébb gyorsan élő emberek szempontjából két emberöltő már igen nagy idő. De egészen nyugodtan merjük állítani, hogy minden józan elgondolás szerint a búza áralakulásának megítésére, ha csakugyan „rend”-ről akarunk beszélni, messze túlrövid.

ként a búzafogyasztás javára és rovására, mert a búzát mint kenyéryanagot, jelentős mértékben más gabonanemű is pótolhatja. És hasonlóképen nincsenek arra sem tekintettel, hogy a búzafogyasztás általában véve is terjedhet. Búzát kevésbbé, vagy nem is fogyasztó társadalmak lassanként búzakenyér fogyasztására térhetnek át. Itt különösen Japánra gondolhatunk. Mikor pedig minden számszerű szembeállítás nélkül is azt állítjuk, hogy hosszú idők folyását nézve az emberiség száma nagyobb mértékben nőhet és nő is, mint ahogy a föld nyújtotta élelmiszerek szaporodnak, azt is figyelembe vesszük, hogy az emberiség számszerű gyarapodása az emberiség kultúrájának a növekedésével is karöltve jár. A kultúra növekedése pedig magasabb rendű gazdasági életet, tehát jobb táplálékot, vagyis mind nagyobb mérvű szükséges búzafogyasztást is jelent.

Harmadszor pedig, megint csak azt vegyük figyelembe, hogy én irányzatról beszélek, és hogy amit erről mondok, azt egy túltermelő időszak okozta bármily erős, depressziós árhullám nem cáfolja meg. Es hogy mezőgazdasági árdepresszió idején is nemcsak szabad, de nagyon is érdemes hosszabb időre tekintő szemlélettel a földjövedelem emelkedő irányzatról beszélni, azt — úgy nézem — már az eddigiek is bizonyítják, de még a következőkkel is bizonyítani igyekszem.

*

Második érvül álláspontunk cáfolására a gyakorlati szempont könnyen a mezőgazdaság mai jövedelmezőségét állíthatja oda. E szerint a földjövedelem nem lehet emelkedő irányzatú, mert a földből eredő jövedelem a mezőgazdaság jövedelme, már pedig — a vak is látja, — hogy ennek mindinkább csökkennie kell, mert a földből eredő jövedelmet adók terhelik, és ezek ma sokkal nagyobbak, mint régebben, sőt a jövőben még a közterhek további növekedésével kell számolni.

Ez a gondolatmenet nem ismeretlen előttünk. Már találkoztunk vele, mikor a nézetünkkel szembehelyezkedő elméleti állásfoglalások kapcsán azt vizsgáltuk, hogy a közgazdaságtanba is belopódzkodó magángazdasági szemlélet miként homályosítja el sok esetben az elmélet éleslátását. A mindennapi ember ugyanis, aki magától értetődőnek tartja, hogy a dolgozatot úgy nézze, amint azok éppen az ő egyéni szempontjából

kerülnek eléje, és aki egyébként nemcsak hogy a külső szín után, de hamisan is ítél, rendesen magángazdaságilag gondolkodik. Így tesz akkor is, midőn ezzel az ellenvetéssel fogadja a mi megállapításunkat. Éppen ezért erre az ellenvetésre nem nehéz a felelet. A mezőgazda is, csakúgy mint bárki más, adóját és egyéb közterheit a már létrejött, kialakult jövedelméből fizeti. És mindezek a közterhek, a termelő költségektől eltérően, nem vonhatók le, ha igazságosak akarunk lenni a földdel mint jövedelmi forrással szemben, a földjövedelem megállapításakor előzetesen abból, amit a mezőgazda jövedelmében a földnek köszön.

Persze, a mezőgazda nem így számol. Ő az adókat és közterheket, mikor gazdálkodásának a tiszta eredményét akarja látni, bevételeiből éppen úgy levonja, mint a termékeinek előállításához, tehát egész mezőgazdálkodásának a folytatásához szükséges egyéb költségeket, és csak azt tekinti jövedelmének, ami e levonások után fennmarad. Teszi pedig és teheti is ezt annál inkább, mert hiszen, például, még a jövedelmi adónk rendje is megengedi, hogy az adóalap megállapításánál az adóévet megelőző év bevételeiből az ugyanabban az esztendőben fizetett adók és egyéb közterhek levonassanak. Mikor a mezőgazda így számol, határozottan magángazdasági szempontból ítél. Jövedelmi adó-rendszerünk pedig, könnyen érthető okoknál fogva, ugyanerre az adózó által könnyebben megérthető álláspontra helyezkedik, mert hiszen őt tényleg a mezőgazdának a mezőgazdasági üzem hozadéka alapján elért tiszta bevétele érdekli. A közgazdát azonban, mikor ez a földjövedelmet kutatja, nem érdekli sem a mezőgazdasági üzem hozadéka, sem a mezőgazda jövedelme. Csak a szorosan értelmezett földjövedelem, a föld termőképességének az eredménye köti le a figyelmét, melyet a föld úgy nyújt a mezőgazdának, hogy ez belőle ne csak a termelésnek magától értendő alapfeltételeit jelentő költségeket, hanem azokat az egyéb költségeket is kifizethesse, amelyek utólag csatlakoznak a termelés eredményéhez. Ez utóbbiak éppen, egyebek közt, a közterhek is.¹

¹ Régi vitakérdés, hogy termelő költség-e az adó vagy sem, tehát hogy a jövedelem számbavételénél már előzetesen levonassék-e, avagy hogy mint olyan teher, mely éppen a jövedelemből fizetendő, ennek a megállapításá-

Erre az ellenvetésünkre is azt mondhatná azonban valaki, hogy egészen akadémikus értékű a jövedelmet azon a módon számbavenni, ahogy ezt az a szemlélet teszi, amelyet mi közgazdaságinak nevezünk. Hiszen az élet nyilvánvalóan a másik álláspontot teszi magáévá, csak ennek van gyakorlati jelentősége. De ez a kifogás is téved. Az itt adott elméleti állásfoglalás, valamint annak az erőteljes hangsúlyozása, amit közgazdasági szempontnak mondtunk, nagyfontosságú gyakorlati jelentőséggel bír, mégpedig közvetlenül is, mert az elméletnek éppen az a feladata, hogy a közgazdasági politikát helyesen irányítsa, hogy világosan megmagyarázza a gazdasági politikusnak azokat a tényeket, amelyekkel ennek foglalkoznia kell. A gazdasági politikusnak a jövedelemalakulás terén is a meztelen, a még el nem leplezett igazságot kell meglátnia, és ő csak akkor tudja helyesen megállapítani azt, hogy a nemzeti jövedelem létrehozatalában mekkora része van a föld termőerejének, csak akkor tudja helyesen meghatározni azt, hogy mennyire termelő- és életképes a földdel dolgozó osztály, ha a földből eredő jövedelmet úgy veszi számba, ahogy azt mi javasoljuk. A gazdasági politikust ebben a formában fogja érdekelni a földjövedelem természetes irányzata is. Ha a gazdaságtani elmélet oda tudja tární vitát nem tűrő módon a gazdasági politikus elé az igazságot, hogy a földjövedelem alaptermészeténél fogva emelkedő irányzatú, akkor a gazdasági politika rossz mezőgazdasági konjunktúra esetén sem fog elfordulni a földtől, hanem kötelességének fogja érezni, mégpedig az osztálypolitika vádjának a terhe nélkül, hogy ezt a termelőt, ha válságos időkben átmenetileg bajba jutott, de amelynek az élethez való jogát jövedelmének irányzata eléggé igazolja, támogatással is, átsegítse a nehéz esztendőkön. Ebben látom én a legnagyobb jelentőségét ama tétel igazságának, amelynek bizonyítását itt feladatombul tűztem ki. A depressziós

nál figyelmen kívül maradjon-e. A magángazdasági szempont az előbbi megoldás mellett szól; a közgazdasági az utóbbit javasolja. Ha áthidalólag úgy igyekszünk megoldani a problémát, hogy a megelőző jövedelmi időszak jövedelmét terhelő adónak a levonását az idej jövedelemből megengedjük, de az idejét terhelőét nem, csak eltoltuk a kérdést megfajtás nélkül, és tulajdonképpen a levonhatóság, tehát a magángazdasági álláspont mellett döntünk.

hullámvölgyben csak akkor jogosult a mezőgazdaság segítése, ha a földjövedelem természetes irányzata nem csökkenő. Csak ez indokolhatja azt a gazdasági politikát, mely a mezőgazdaságot szükség esetén védi és támogatja. Magától értetődik, hogy itt csak igazságos és méltányos védelemre gondolok. De az ilyen állami beavatkozás is jogosulatlan és céltalan volna, ha a mezőgazdaság főtermelőtényezőjéhez fűződő jövedelmének a természetével, ennek a jövedelemnek a természetes irányzatával azt mutatná, hogy a gazdasági élet természetes rendjénél fogva halálra van ítélve.¹

Amint a gazdasági politikusnak, úgy a pénzügyi politikusnak is ad útmutatást adópolitikájának helyes irányítására tételünk, mely a földjövedelem emelkedő alaptermészetét tanítja. A pénzügyi politikus csak akkor fogja helyesen megállapítani tudni a földtulajdonnak és az ehhez fűződő földjövedelemnek a valódi teherbíró képességét, ha ezt a jövedelmet a maga nyers valóságában látja, és ha nemcsak akkor veszi számba, amikor ezt bizonyos, éppen a jogrend által rárakott terhek már módosították. És, természetesen, ebben a formában fogja őt érdekelni a földjövedelem irányzata is.

Amióta az ipar és a kereskedelem állítja elő a nemzeti jövedelemnek mindinkább nagyobbodó részét, és amióta a mezőgazdasági válságok idején a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelem létrehozatalában még jobban összezsugorodik, szinte magától értetődővé vált, hogy a pénzügyi politika csupán mint valami mellékessel törődik a földjövedelem megadóztatásával. Tényleg, az idők folyása ezen a téren nagy mér-

¹ Ez a tény mindenesetre jobban igazolja a földjövedelemről élőkét szükség esetén védő és támogató állami beavatkozást, mint például az a körülmény, hogy mezőgazdasági jellegű országokban a választóközönség nagyobb része ilyen érdekeltségű, vagy mint az a magyarázat és indoklás, melyet az ipari érdekeltség szokott hangoztatni, mikor a földjövedelem időszakonkénti erősebb csökkenése esetén a mezőgazdaságot védő intézkedések kerülnek szóba. Ez utóbbi szerint az iparnak azért kell készséggel fogadnia a mezőgazdaság támogatását, mert földjövedelem nélkül nincs az iparnak fogyasztója. Ez nem elegendő indok. Tényleg, az ipar szempontjából is indokolt szükség esetén a mondott támogatás, mert az iparnak is, csakúgy mint minden más foglalkozási ágának, a mezőgazdaság adja meg a mindennapi énnivelőt. Amennyi fizikráta iz van ebben a megállapításban, annyi öökigazságot is tartalmaz a fiziokratizmus eszmevilága.

tékben rácafoltt a régi francia közgazdákra, akik szerint, mint ez Turgot-nál olvasható, „c'est toujours la terre, qui est la première et l'unique source de toute richesse...”,¹ vagyis akik minden jólét forrásának egyedül csak a földet tekintették. De azért nem ártana, ha a pénzügyi politika is mindig gondolna rá, hogy a földjövedelem, ha hullámszó is, de olyan, amely meg nem szűnik, azonkívül hogy a természetes irányzata is emelkedő, ha ez az utóbbi tény rövid időszakokban nem látható is. Mindazok, persze, akiknek az a kemény sors jutott osztályrészül, hogy alacsony gabonaárak idején foglalkozzanak egy mezőgazdasági válságtól erősen sújtott ország pénzügyeivel, lehet, hogy mosolyogni fognak, ha ilyesvalamit mondanak nekik. De nem szabad elfelejteni, hogy az idők forgása nem áll meg a depressziós időszakoknál, és hogy éppen ezért a pénzügyi politikának is mindig ugrásra készen kell állnia, hogy a földjövedelemben is azonnal észrevegye az adóerőt, mihelyt ez benne mutatkozik. Mikor a régi pénzügyi tudomány az adóztatás rugalmasságát követelte, ilyenféle óhaj lebegett előtte, de arra kevésbé gondolt, hogy ez az óhaj majd egyszer a földjövedelem megadóztatásával szemben is fel fog merülni. A mi pénzügyi politikánk a háború alatt, de különösen a háború után mutatkozott mezőgazdasági jó konjunktura idején nem tett tanúbizonyságot ilyen felkészültségről. Pedig az adóztatás rugalmasságának és alkalmazkodóképességének a hiányát, mely ezekben az időkben a földjövedelem megadóztatásánál mutatkozott, csak részben menti pénzünknek különösen a háború után beköszöntött gyors értékcsökkenése. Igaz, hogy egy kataszteri alapon nyugvó, egészen tárgyi jellegű földadóról nagyon nehéz hirtelenében a földjövedelem megadóztatására áttérni. De az is igaz, hogy nálunk a háború után előre volt látható, hogy pénzünknek a háború alatt tartott belföldi és jóval alacsonyabb külföldi értéke a háború után a szabad forgalom során gyorsan ki fog egyenlítődni. És az is tény, hogy a későbbi inflációs időkben a búzaérték alapján számított adóztatás sem tudott lépést tartani a tényleges jövedelememelkedésekkel. Valamint végül tény az is, hogy amikor a háború utáni

¹ Réflexions sur la formation et distribution des richesses. 1788-iki kiadás, 53. §.

jó mezőgazdasági konjunktúra idején jelentkezett egy gondolat a mezőgazdaság erősebb teherviselőképességének a megfelelőbb kihasználására, az más okoknál fogva nem tudott teljesen érvényesülni.¹

*

A harmadik ellenvetés a gyakorlat részéről a földjövedelem emelkedő irányzatáról szóló tanítással szemben szorosan csatlakozik ehhez az éppen most tárgyalt második kifogáshoz, de ennél még tovább megy. Akiknek a véleményével eddig foglalkoztunk, azok a mezőgazdaság közterheinek a folytonos növekedése miatt nem hisznek a földjövedelem emelkedő irányzatában. A most tárgyalandó nézet a közterhek folytonos fokozódásában már a szocializmus előrevetett árnyékát látja, és azt mondja, hogy a magántulajdon megszűnte a föld felett egyáltalán véget vethet mindenféle földjövedelemnek. E felfogás szerint tehát a földjövedelem irányzata nemcsak hogy nem emelkedő, de sőt ellenkezőleg a teljes megszűnéssel fenyeget.

Akik így gondolkoznak, tulajdonképpen a szocializmus ama fajának közeli eljöttében hisznek, amelyet földállamosításnak mondanak, és amelynek első nagyhírű apostola gyanánt az amerikai Henry George-ot szokás emlegetni. A földjövedelem alakulásával foglalkozó közgazdaságtani elméletnek azonban nem hivatása azt vizsgálni, hogy a szocializmus, illetve annak egyik vagy másik válfaja beköszönt-e, és ha igen, mikor és milyen formák között. Magától értetődően az elmélet emberének is kell, hogy legyen véleménye arról, hogy egy ilyen irányú fejlődés eljött-e valószínű-e, és az is könnyen hihető, hogy a közgazdaságtan elméleti művelője ezt az ő véleményét a maga választotta tudományos eszközökkel alá is fogja tudni támasztani. De a vita e kérdés körül, tulajdonképpen, még ilyenkor is mindig alapfelfogások, ellentétes világnézetek összeütközése lesz. Éppen ezért erre a kérdésre itt nem is adunk semminemű feleletet. Majd mindjárt látni fogjuk, hogy a kérdés tényleg válasz nélkül maradhat, és hogy ennek ellenére is tudunk arra a, tételünkkel szemben elhangzó kifogásra, mely ezt a kérdést kiválthatja, eléggé alapos visszautasító választ adni.

¹ Itt a Hegedüs-féle vagyonváltság-törvények közül a földbirtok vagyonváltságára gondolok.

Elképzelhető, hogy az állam olyan erősen adóztatja meg a földjövedelmet, hogy ezzel az adóztatással azt a maga javára kisajátítja. Ha ez az állam a magántulajdon rendjét egyébként fenntartja, vagyis ha a föld termékeinek, illetve mindazoknak a termékeknek, amelyeknek a étrehozatalában a földnek másféle termelőtényezői minőségben is része van, a forgalma szabad, úgy hogy ezek árt érhetnek el, akkor a szabad áralakulás útján kialakuló földjövedelmet az állam élvezi. Éppen így van ez akkor is, mikor valamely közösség körén belül mindenféle vonatkozásban el van törölve a magántulajdon, a föld is tehát mind az állam tulajdonát teszi, de ez az állam szabadon kereskedik kifelé az ő javára termő föld termékeivel. Valami ilyenfélét láthatnánk most az orosz szovjet-köztársaságokban, ha ezt a rendszert ott sikerült volna teljesen megvalósítani. Ebben az esetben is mutatkoznék földjövedelem, de az az állam pénztárába folynék. És mind a két esetben az állam földjövedelme éppen úgy emelkedő irányzatot mutatna, mint amikor a föld magántulajdonban van, mert a természeti tényeken nyugvó gazdasági törvényeket a szocializmus sem tudja megváltoztatni. Csak ha az egész világon megszűnnék a magántulajdon intézménye, mégpedig mindenféle vonatkozásban, ha egyáltalán sem pénz, sem áralakulás nem léteznék, hanem az egész emberiség mint egy központi hatalom által vezérelt termelőtömeg dolgoznék a maga ellátásán, és a termékek megfelelő adagokban közvetlenül osztatnának ki a termelők között, ebben az esetben nem lehetne beszélni a földjövedelem emelkedő irányzatáról. De csak azért nem, mert ebben az esetben egyáltalán semmiféle jövedelem, így földjövedelem sem léteznék. Ha a társadalomnak egy ilyen állapotára gondolnak azok, akik a földjövedelem várható megszűnése miatt foglalnak állást azzal a nézettel szemben, hogy a földjövedelem emelkedő irányzatú, akkor igazuk van.

Jó okunk van azonban azt hinni, hogy nem erre gondolnak. Az a társaság is, melyről e tanulmány elején szólok, és amelynek ipari érdekeltségű tagjai oly buzgón helyeselnek, mikor a földjövedelem várható elapadásáról hallottak, arra gondolt, hogy a földtulajdont hamarabb érheti a kisajátítás veszélye, mint — mondjuk — az ipari vagy a kereskedelmi vagyont. Nézetem szerint ez erős tévedés. Ha egyszer tényleg bekö-

szöntene a köztulajdon rendje, úgy ez valószínűleg nem válogatna abban, hogy a termelésre használható javak közül mire tegye rá az állam a kezét. Sőt, nem tudom, hogy nem az ipari vagyponra kerülne-e előbb a sor, ha már egyáltalán sorrendről kell beszélni. Itt, különben, arra is emlékeztetnék, — és azt hiszem, hogy ezt nemcsak egyedül én látom így, — hogy a nagyipar a termelés nagyarányú szervező formáinak a megvalósításával (kartellek, stb.) saját maga sokkal erősebben készíti elő az ipari termelés államosításának, szocializálásának az útját, mint az úgynevezett agrár-szocializmus a földosztó törekvésekkel. Mert igaz ugyan, hogy a földjövedelem árnyékában ott kísért a földosztás réme, a tegnapi földreform emléke és, különösen bizonyos birtokkategóriáknál, a holnap telepítő programja, de a földosztó nem akar kommunizálni. Ő azokban az előnyökben, amelyeket a földtulajdon nyújt, éppen a legegényibb módon akar részesedni. Mindez pedig azt erősíti meg, amit állítunk, mert nem törekednék erre, ha a földjövedelem természete és irányzata tekintetében nem volna velünk egy véleményen. Hogy így a földbirtok megszűnik befektetési objektum lenni? Ezt sem állítanám. Még az olyan időkben is, mint a mai, amikor nagyon sok embert bánt a földdel kapcsolatban a „neked van, nekem pedig nincs” gondolata, és még az olyan országban is, mint a mienk, ahol tényleg nem ismeretlen birtokkategória a latifundium, még ott sem valószínű, hogy azért, mert például hozzányúlnak a hitbizományokhoz, vagy mert telepíteni akarnak, már okvellenül ki is tűzzék a, mondjuk, 500 holdas birtokhatárt.¹ De még ebben az esetben is, amelyet pedig a mi viszonyainkhoz mérten eléggé szélsőségesnek látok, sem lehetne azt mondani, hogy a földbirtok már egyáltalán nem nyújt többé befektetési lehetőséget. Utóvégre nemcsak az igen nagy vagyonok kereshetnek földbirtokban elhelyeződést.

*

Egy negyedik állítólagos hibáról is meg kell még emlékeznem, amelyet szintén a gyakorlati ember fedezhet fel legkönnyebben a földjövedelem emelkedő irányzatáról szóló ta-

¹ Ezt a számot nem azért említem, mintha talán helyeselném. Csak azért említem ezt, mert felvetették.

nításban. Ha igaz a tételünk, mely a földjövedelem emelkedő irányzatát tanítja, akkor az élet mindig drágább lesz. Ha pedig drágább lesz, mi lesz a fogyasztóval, különösen a munkással? Hogy fog ez megélni tudni?

Ezt a kérdést, melyet a gyakorlati szem így lát meg, az elmélet — egy kissé más formában ugyan — de már szintén megbolygatta. A felelet eléggé egyszerű rá, mert ezt maga az élet adja meg, amely csakugyan folytonosan drágul. De ebből még távolról sem következik, hogy ezt a drágulást egyoldalúan csak egy gazdasági termelő-osztálynak, így például, hogy különösen a munkásságnak kelljen elviselni. Osztozik ebben, az idők hosszabb folyását tekintve, az egész társadalom, minden termelő-osztály. Mert a kenyér folyton drágább, ezért magasabbnak kell folyton lennie a munkabérnek, az emelkedő munkabér pedig egyik főoka az ipari termékek áremelkedésének, ami megint a kenyeret termelő, de ipari termékeket vásárló mezőgazda költségeit növelvén, ennek az életét drágítja. Így záródik be az élet folytonos drágulásának a köre az emberiség szaporodásának és a föld csökkenő hozadékképességének következtében. Persze, ezt csak a hosszú időre tekintő szemlélet láttatja meg és mondatja velünk. Rövid időközöket tekintve lehet, hogy a munkás érdeke és a földtulajdonos érdeke ellentétbe kerül. Ebben az állapotban a munkás bére még nem emelkedett a változott életköltségek színvonalára. Magától értetődik, hogy ezt a különbséget aztán lassanként a vállalkozónak kell kiegyenlítenie. Tényleg, emelkedő földjövedelem idején a reálbér emelkedése a munkást foglalkoztató vállalkozónak okoz növekedő költséget.

De mindezt, az úgynevezett „párhuzamossági“, illetve „ellentétességi“ elméletek dolgát, itt csak egészen röviden említtem. A problémakör, amelyet ennek a kérdésnek a megpendítésével érintünk, már egy más kérdés: a jövedelmi ágak egymáshoz való viszonyának a dolga. Ezzel itt nem foglalkozom. Az én feladatom csak az volt, hogy a földjövedelem irányzatát vizsgáljam, és hogy megnézzük, vajjon azok az ellenvetések, melyeket e jövedelem emelkedő irányzatával szemben fel szoktak hozni, helytálló-e.¹

¹ Bizonyítás közben nem ér sokat tekintélyekre hivatkozni. A földjáradék emelkedő irányzatáról beszélni azonban ma a felszínes olvasó előtt

Mi a fentiekben erre tagadó választ adtunk. Ez a tagadó válaszunk a következő eredményekkel jár.

Elméleti szempontból érdekes eredmény, hogy a földből eredő jövedelemmel rendelkezőknek, így elsősorban a mezőgazdasági érdekeltségnek, nincs oka Ricardot ellenségei közé számítani. Sőt ellenkezőleg, hálával tartozhatik neki elméletéért, amelyből a földjövedelem emelkedő irányzatáról szóló tanítása is következik. Ezt nem árt leszegezni, mert egy időben, — nálunk ez az idő az első agrár-küzdelmekkel kezdődött, — szokássá vált a földbirtokos-érdekeltségű angol gentry-családból származó Malthust a földjövedelem megértőbb magyarázója gyanánt odaállítani a kereskedő-családból származó Ricardoval szemben.¹ Valójában a kettő elméletével együtt szolgált a mezőgazdaság igaz és örök érdekét. Éppen ezért célszerű különbséget tenni Ricardo, az elméleti író, és Ricardo, a gyakor-

olyan lehetetlennek látszik, hogy nem árt, ha az, aki ilyesmit hirdet, segédhadat is állít maga mellé. G. Cassel neve eléggé jó hangzású azok előtt a tudományos körök előtt is, amelyek minden gazdasági jelenséget csak a ma szempontjából hajlandók vizsgálni. A földjáradék irányzatára nézve ő is azt állítja, amit mi. Azért álljon itt rövid kivonatban az ő gondolatmenete.

Elismeri, hogy azok az érvek, amelyeket manapság a földjáradék emelkedő irányzatával szemben fel szoktak hozni, jócskán meggyengítették az angol iskola tanításának erejét, mely szerint a népesség számának növekedése a földjáradék emelkedésére hat ki. Rámutat arra is, hogy a legutolsó emberöltő alatt Európa népességének nagyarányú növekedése párhuzamosan ment végbe a mezőgazdasági földjáradéknak ugyanott bekövetkezett csökkenésével. (Ennek az okát fentebb megmagyaráztuk!) Sőt azt sem tartja kizártnak, hogy főleg a technika fejlődése a földjáradék növekedését talán még a legközelebbi jövőben is meg fogja akadályozni. De azért mégis ki meri mondani, hogy a fentebbi érvek jelentőség nélküliek a Ricardo-féle földjáradéktan szempontjából. Aztán így folytatja: „Wollten wir aber daraus (t. i. a földjáradék ez idő szerinti csökkenéséből) allgemeine Schlüsse prinzipieller Bedeutung oder mit Gültigkeit für längere Perioden ziehen, so würden wir uns nur des so oft wiederholten Fehlers schuldig machen, zufällige Tendenzen unserer eigenen Zeit ihr Gepräge auf unsere ökonomischen Theorien setzen zu lassen.“ Theoretische Sozialökonomie. Leipzig, 1918-iki első kiadás 227. l. A 4-ik kiadás 1927-ben jelent meg.

¹ Széles körű megalapozással ad ennek a nézetének kifejezést nálunk Mattyasovszky Miklós A földjáradék című 1908-ban megjelent munkájában.

lati gazdasági politikus között. Ezt nem azért mondom, mintha Ricardo, ez a leglogikusabb elméleti közgazda, ellentmondásba keveredett volna saját magával, mikor egy bizonyos irányú gazdasági politikát hirdetett. Távolról sem. Abból, amit Ricardo elméletileg tanított, az ő gabonavámellenes álláspontja nyilván egyenesen következik, sokkal egyenesebben, mint a Malthus kívánta vámvédelem. De az a következtetés sincs vele ellentétben, amelyet mi vontunk le a földjövedelem emelkedő irányzatából. Ezt nem nehéz megállapítani, ha Ricardo-nak „A mezőgazdaság védelméről” szóló, halála előtt egy évvel, 1822-ben megjelent munkáját olvassuk. Ebből már jobban kicseng a gatcombe-i földbirtokos hangja, mint a hét évvel azelőtt napvilágot látott első, a gabonavámok kérdésével foglalkozó röpiratából. Mai viszonyaink alapján úgy magyarázhatnám meg legjobban ezt az állásfoglalást, hogy a legliberálisabb gazdasági politikus sem kifogásolhatja a mezőgazdaság védelmét szükség esetén, mihelyt az ipart erős vám védi. Ricardo is elismerte átmenetileg az akkori Angliában a gabonavám jogosultságát.¹

Gyakorlati szempontból pedig megállapított tételünk azért fontos, mert világosan következik belőle, hogy a mezőgazdaság nem halálra ítélt foglalkozás az ipari élet hatalmas arányú fejlődésének az idején sem. Amiből viszont tovább az következik, hogy minden gazdaságpolitikai intézkedés téves, mely oda-hat, hogy az elhelyeződést kereső tőkék rettegve forduljanak el a földvagyontól, illetve a mezőgazdaságtól. De következik még továbbmenőleg az is, hogy amennyiben valamely ország nem közvetlenül termeléspolitikai, hanem más, akárminő nemes és messzebb való kihatásában bármennyire hasznosnak is ígérkező cél érdekében megbolygatni kénytelenül a földtulajdont, úgy ez a föld hozadékának és különösen kisebb országokban, egyben a nemzeti jövedelemnek a csökkenését is átme-

¹ Az „On protection to Agriculture” végszavában a következő helyek is olvashatók: „... the present corn laws, which have had the effect of driving capital to the cultivation of poor lands, and of making the price of corn in average years in this country greatly to exceed the price in other countries.” És valamivel odább: „The policy which we ought at this moment of distress to adopt, is to give monopoly of the home market to the British grower till corn reaches 70 s. per quarter.” *The Works of David Ricardo*. By J. R. McCulloch. New Edition. London, 1888., 492. l.

netileg mindenesetre maga után vonja. Ez az átmenet aztán soká is tarthat.¹

¹ A nemzeti jövedelem csökkenése azért áll be ilyenkor, mert a bekövetkezett hozadékcsökkenés nem elég ahhoz, hogy a földjáradékot növelje, más szóval az árak azért, mert az új kis emberek főleg eleinte rosszabbul gazdálkodnak, mint a régi tulajdonosok, még nem fognak emelkedni. Figyelembe veendő ezenkívül a nemzeti jövedelem, tehát a mezőgazdasági termékárak alakulásánál az illető országnak az őt környező és a távolabbi külföldhöz mint piachoz és mint termelőversenytárshoz való viszonya is.

KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJA, KARCAG.